

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
(İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI)
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

EBU HATİM ER-RAZİ'NİN
KİTABU'Z-ZİNE FÎ'L-KELİMÂTİ'L-İSLÂMİYYE
ADLI ESERİNİN TERCÜME VE TAHLİLİ

Ahmet ÇEVİK

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Kadri ÖNEMLİ

ŞANLIURFA - 2019

ÖNSÖZ

Mezhepler Tarihi Biliminin farklı tarifleri alanın uzmanları tarafından yapılagelmiştir. İslam'ın yorum biçimleri olan mezheplerin, tarihsel süreç içinde oluşmuş beşerî oluşumlar olduğu bu tariflerin hepsinde vurgulanan bir husustur. Bu tarif bağlamında vurgulanan bir başka husus da Mezhepler Tarihi Biliminin bu farklı yorum biçimlerini ya da kurumsallaşmış hali olan düşünce ekollerini objektif ve bilimsel yöntemle inceleyen bilim olarak tarif edilmesidir.

Başka bir zaviyeden meseleye yaklaşıldığında ise Mezhepler Tarihi Biliminin aslında belirli ekollere mensup müelliflerce öteki algısının nasıl kurgulandığını, bunun naslar üzerinden nasıl meşrulaştırıldığını, hangi kavramsallaştırma ve tasniflerin bu süreçte devreye sokulduğunu araştıran bilim dalı olarak tarif edilmesi mümkündür.

Gerek müslüman dünyada gerekse küresel ölçekte kutuplaşmaların çok ciddi boyutlara ulaştığı günümüzde, birlikte yaşama yolları aranıyorsa bu gayeye matuf olarak yapılacak en önemli şeylerden biri öncelikle bu ötekileşme sürecinin kavramsal ve düşünce boyutuna yoğunlaşmak olmalıdır. Bu sayede bu süreçlerin, tarihsel tecrübeden devraldığımız algının aksine öteki ile ilgili kabullerimizin ezeli-ebedî değiştirilemez hakikatler olmadığı; aksine öteki hakkındaki kanaatlerimizin tasniflerimizin aslında tarihsel süreçte oluşmuş beşerî ve izafî sınırlar olduğunu fark etmiş olacağız.

Bu mülahazalardan hareketle Ehl-i Sünnetin “ötekisi” olan Şîa içinde de uç noktayı temsil eden Bâtıniyye ya da diğer adıyla İsmâiliyye Mezhebine mensup bir âlimin eserinden hareketle onların kendilerini ve “ötekini” nasıl algıladığı problemini ele alabileceğimiz bir eseri tez konusu olarak çalışmaya karar verdik. Fâtımî döneminin önde gelen dâîlerinden Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitabu'z-Zîne*'si gerek batılı gerekse doğulu araştırmacıların çok önem verdiği bir eser olarak öne çıkmaktadır. Ansiklopedik sözlük diyebileceğimiz bu eserin tercüme ve muhteva analizi bize tarihin bir kesitinde yani Fâtımîler Devleti gibi Şîa açısından önemli bir dönemde bir Bâtınî müellif zaviyesinden gerek Sünnî ve gerekse diğer mezheplerin nasıl algılandığının ip uçlarını verecektir.

Tezimiz bir yönüyle tercüme diğer yönüyle ise eserde kullanılan terminolojinin, tarif ve tasnifin tahlilini içermektedir. Bu vesileyle tarihin bir

döneminde kullanılan terminolojiyi günümüz algısıyla anlamlandırmanın tercüme etmenin zor olduğunu bunun bir Şî-Bâtînî müellifin gözüyle nasıl bakılmış olabileceği ile ilgili empati yapmayı gerektirdiğini bu vesileyle vurgulamış olalım.

Araştırmama katkılarından dolayı gerek çalışmamı okuyarak gerekse kaynak temininde katkıda bulunan, çalışmamın tüm aşamalarında bana yardımcı olan hocam Dr. Öğr. Üyesi İ. Hakkı İNAL'a, başta Habip ÖZKAN olmak üzere bana her türlü desteği veren arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Habip KARTALOĞLU ve çalışmamın ilk aşamalarından itibaren her zaman bana destek olup en umutsuz anlarımda beni çalışmaya sevk eden değerli ağabeyim Dr. Öğr. Üyesi Ömer SABUNCU'ya, ayrıca çalışmama katkıda bulunan diğer hocalarıma ve arkadaşlarıma, çalışmam boyunca bana yol gösteren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Kadri ÖNEMLİ'ye teşekkür ederim.

Ahmet ÇEVİK
Şanlıurfa - 2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Temel İslam Bilimleri. Anabilim Dalı 075206002 numaralı Ahmet ÇEVİK'in hazırladığı “Ebu Hatim er-Razî'nin Kitabü'z-Zine Fi Kelimati'l-İslamiyye Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlili” konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili tez savunması, 03/05/2019 tarihinde, saat 10.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

03/05/ 2019

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Dr. Öğr. Üy. Kadri ÖNEMLİ	Kabul	
Üye	Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üy. İ. Hakkı İNAL	Kabul	

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

12.06.2019

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı

Ahmet ÇEVİK

Öğrenci Numarası

075206002

Enstitü Anabilim Dalı

Sosyal Bilimler Enstitüsü – Temel İslam Bilimleri

Programı

Yüksek lisans

Başlık (Türkçe)

Ebu Hatim er-Razi'nin Kitabı'z-zine fi
kelimâti'l-islâmiyye Adlı Eserinin Tercüme ve
Tahlili

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen yüksek lisans çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 115 sayfalık kısmına ilişkin, 09/04/2019 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 13'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarının bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

09/04/2019

Ahmet CEVİK

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 09/04/2019

Dr. Öğr. Gör. Kadri ÖNEMLİ

ÖZET

**EBU HÂTİM ER-RÂZÎ'NİN
KİTÂBU'Z-ZÎNE FÎ'L-KELİMÂTİ'L-İSLÂMİYYETİ'L-ARABİYYE
ADLI ESERİNİN TERCÜME VE TAHLİLİ**

ÇEVİK, Ahmet

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Kadri ÖNEMLİ

Mayıs, 2019, 115 sayfa

İslam Mezhepler Tarihçiliğinde en önemli hususlardan biri, herhangi bir mezhebin ya da bir düşünce ekolünün muarızları olan bir başka mezhep hakkında hangi tasnifler ve kavramsallaştırmalar yoluyla “ötekileştirdiğini” araştırmaktır. Tezimize konu olan metin Fâtımîler döneminin önde gelen dâîlerinden Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî'nin *Kitâbü'z-Zîne Fi Kelimat-il İslamiyyi'l-Arabiyye* isimli eseridir. Zaman içerisinde Yeni Eflatuncu felsefenin etkisinde kalan Fâtımî düşünce sisteminin ilk dönem müelliflerinden olan Ebû Hâtim Ahmet b. Hamdan b. Ahmet er-Râzî el Versinânî (ö. 322/933-34) Fâtımî düşünce sisteminin özellikle de İsmâîliyye mezhebinin doktrinlerini sistematik hale getiren Rey, İsfahan, Taberistan, Deylem gibi bölgelerin en büyük dâîlerinden biridir. Bununla birlikte hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu durum Bâtınîlerin gizlilik prensibinden de kaynaklanmış olabilir. Gerek Müslüman araştırmacıların gerekse Madelung, Lewinstein gibi önde gelen batılı Mezhepler Tarihi araştırmacılarının dikkatini çekmiş olan *Kitabü'z-Zine*, Şîa'nın İsmâîliyye ya da bir diğer adıyla Bâtıniyye alt koluna mensup bir âlim olan müellifin hem Şîa'ya hem de Şîi olmayan mezheplere nasıl baktığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca eser mezheplerle ilgili ansiklopedik sözlük olması yönüyle de diğer bilinen makalat eserlerinden ayrılmaktadır. Ebû Hâtim er-Râzî'nin, mezheplerin tasnifinde çok önemli bir kriter olan 73 fırka hadisine yaklaşımı da eseri özgün kılan hususlardan biridir. Tezimizde, eserin tercümesinin yanında yapısal tahlili de yapılmaya çalışılmıştır. Özellikle 73

fırka hadisine farklı yaklaşımı, mezhepleri tasnifi, mezhepler hakkında verdiği özgün bilgiler diğer mezhepler tarihi eserleriyle karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şîa, İsmâiliyye, Fâtımîler, Ebu Hatim er-Razi, Kitabü'z-Zine.

ABSTRACT

TRANSLATION AND ANALYSIS OF ABU HÂTIM ER-RÂZÎ'S *KİTÂBU'Z-ZÎNE Fİ'L-KELİMÂTİ'L-İSLÂMIYYETİ'L-ARABIYYE*

ÇEVİK, Ahmet

Master's Thesis

Department of Basic Islamic Sciences

Advisor: Asst. Prof. Dr. Kadri Onemli

May, 2019, 115 pages

One of the main characteristics of Islamic heresiography is to analyse the heresiographers' portrayal of the opponents as "the other" by using various conceptualizations and classifications. The subject of our thesis is the heresiographical work of leading Fâtîmîd *dâî* Abû Hâtîm Ahmad b. Hamdân b. Ahmad al-Râzî'nin *Kitâb al-Zîna fî Kalimat-il İslamiyyati'l-Arabiyya*. Abû Hâtîm Ahmad b. Hamdan b. Ahmad al-Râzî al-Warsinânî (ö. 322/933-34) is one of the leading scholars of Fâtîmîd Period, who contributed to the systematization of Fâtîmîd ideology in that period in the regions like Ray, Isfahan, Tabaristan and Dailam. However, there is only scant knowledge about his life. This may be related to Bâtînîs' secret organisation. *Kitab al-zîna*, which has taken the attention of both muslim scholars and leading western scholars of Islamic Heresiography like W. Madelung and K. Lewisntein, is significant in that it gives us information about how a Shi'i author belonging to a Bâtînîyya/Ismailiyya, one of the main Shi'i sub-groups, depicts the Shi'ite and non-Shi'ite sects. On the other hand, being an encyclopedic work, *Kitab al-zîna* is unique in terms of its structure and differs from other maqalat works. Abû Hâtîm al-Râzî's *Kitâb al-Zîna* is also unique in its handling of 73 sects hadith. In our study, in addition to its translation into Turkish, we tried to compare it with the other heresiography works and structurally analyse it.

Key Words: Shi'a, Ismailiyya, Fâtîmîds, Abu Khatim al-Razi, Kitâb al-Zina

**EBU HATİM ER-RAZİ'NİN KİTABU'Z-ZİNE FÎ'L-KELİMÂTİ'L-
İSLÂMİYYE ADLI ESERİNİN TERCÜME VE TAHLİLİ**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	II
TEZ ONAY SAYFASI	IV
ORJİNALLİK RAPORU ve BEYAN BELGESİ.....	V
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	IX
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR.....	XII
GİRİŞ.....	1
1. Konu, Amaç ve Yöntem.....	1
1.1 Konu.....	1
1.2 Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.3 Yöntemi.....	2
2. Alan ve Literatür	3
2.1 Mezhepler Tarihi Literatürünün Karakteristik Özellikleri.....	3
2.2 Objektiflik Meselesi	5
2.3 İsimlendirme Problemi.....	6
2.4 Kendi Kaynaklarına Başvurma	8
2.5 73 Fırka Hadisinin Mezheplerin Tasnifinde Rolü.....	8
BİRİNCİ BÖLÜM	11
HAYATI VE ESERLERİ	11
1.1. İsmi.....	11
1.2. Hayatı	13
1.3. Eserleri	21
1.3.1 el-Cami'	23
1.3.2 er-Rec'a	23
1.3.3 el-İslâh.....	23
1.3.4 A'lâmü'n-Nübüvve	24
1.3.5 Kitâbü'z-Zîne	25
İKİNCİ BÖLÜM.....	32
HEVA VE MEZHEP SAHİPLERİ.....	32
2.1. Heva ve Mezhep Sahipleri	32
2.2. Bid'at Sahipleri	34
2.3. Sünnet ve Cemaatin Manası.....	36
2.4. Münâsıb'ın Manası	40
2.5. İslâm'da Fırkaların İsimleri.....	42
2.5.1. Şîa'nın Manası	43
2.5.2. Mürcie'nin Manası.....	45
2.5.3. Ashâb-ı Hadis.....	49
2.5.4. el Haşeviyye	49
2.5.5. Müşebbihe'nin Manası.....	50
2.5.6. eş-Şekkâk	50

2.5.7. Malikiyye ve Şafi'yye	50
2.5.8. Ashâb-ı Re'y	51
2.5.9. el-Cehmiyye	51
2.5.10. el-Ğaylaniyye	51
2.5.11. el-Mazariyye (Madariyye)	51
2.5.12. eş-Şemriyye	52
2.5.13. ed-Dırâriyye	52
2.5.14. er-Rafıza	52
2.5.15. Kaderiyyenin Manası	54
2.5.16. Mu'tezile	56
2.5.17. Marika	58
2.5.18. Haruriyye	61
2.5.19. Muhakkime	61
2.5.20. Şurat'ın manası	63
2.5.21. Hâricîler	64
2.5.22. Sufriyye	66
2.5.23. Beyhesiyye	66
2.5.24. Ezrakiyye	67
2.5.25. En-Necidat ve'l-Akide – Necadat ve'l-Ka'de	68
2.5.26. Şîa'nın Lakapları	69
2.5.27. Nâvûsiyye	70
2.5.28. Şemtiyye	70
2.5.29. Fethiyye	70
2.5.30. İsmâiliyye	71
2.5.31. Mübarekiyye	73
2.5.32. Hattâbiyye	73
2.5.33. Vâkife ve Memtûra	74
2.5.34. Kat'iyye	75
2.5.35. Tâhiniyye	76
2.5.36. Hasan'ın İmamlığını Savunan Ve Ca'fer Ashâbının Kendilerini Himâriyye Diye İsimlendirdiği Gurup	77
2.5.37. Keysaniyye	78
2.5.38. Kerbiyye	81
2.5.39. Beyaniyye	82
2.5.40. Hâşimiyye	82
2.5.41. Hârisiyye	83
2.5.42. Abbâsiyye	83
2.5.43. Rezzâmiyye	84
2.5.44. Ravendiyye	85
2.5.45. Zeydiyye, Cârûdiyye ve Serhûbiyye	86
2.5.46. Aceliyye ve Betriyye	87
2.5.47. Muğiriyye	88
2.5.48. Gulat	88
2.5.49. Sebeiyye	91
2.5.50. Selmaniyye	92
2.5.51. Bezîğiyye	92
2.5.52. Muammeriyye	93
2.5.53. Albaiyye, Ayniyye, Mimiyye ve Mahmese	93
2.5.53.1. Albaiyye	93

2.5.53.2. Ayniyye.....	94
2.5.53.3. Mimiyye.....	94
2.5.53.4. Mahmese.....	94
2.6. Tenasüh Çeşitleri.....	94
2.6.1. Nüsuh	94
2.6.2. Müsuh.....	94
2.6.3. Füsuh.....	95
2.6.4. Rüsuh	95
2.7. Ric‘at Sahipleri.....	97
SONUÇ	100
KAYNAKÇA.....	102
EKLER.....	105
Ek 1: Kitabuz-Zîne’nin orijinal nüshasının bir fotoğrafı	105

KISALTMALAR

(a.s.)	:	Aleyhi's-selâm
b.	:	İbn: Oğlu
Bkz., bkz.	:	Bakınız
bint	:	Kızı
c.	:	Cilt
(c.c.)	:	Celle Celâluh
Çev., çev.	:	Çeviren
<i>DİA</i>	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	:	Editör
H., h.	:	Hicrî
Hız.	:	Hazret
İSAM	:	İslâm Araştırmaları Merkezi
ö.	:	Ölüm tarihi
r.a.	:	Radiyallahu Anhu
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
(s.a.s.)	:	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
(s.a.)	:	Salavatullahi Aleyhi
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk., thk.	:	Tahkîk eden
t.y.	:	Basım tarihi yok
y.y.	:	Basım yeri yok
vs.	:	Ve sair

GİRİŞ

1. Konu, Amaç ve Yöntem

1.1 Konu

Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî'nin (ö. 322/933-34) İsmâiliyye Mezhebinin ilk dönem eserlerinden, Mezhepler Tarihi literatüründe önemli bir yere sahip, “Mezhepler Tarihi Kavramlar Sözlüğü” ya da ansiklopedik sözlük niteliğinde olan “*Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*” adlı eserinin tercüme ve tahlili.

1.2 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Mezhepler Tarihi İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren İslam Tarihinde başlı başına alan olarak büyük bir öneme haizdir. Bu denli büyük bir öneme haiz olan bir alanda başta erken dönem eserleri olmak üzere her dönemin fikir akımlarını; kaynaklık eden düşünceleri, akımların oluşumlarını ve bu oluşumlardaki belirleyici etkenleri ve aktörleri, oluşumların tezahür biçimlerini, üsluplarını ve oluştukları yer ve zamanlardaki toplumlarda gerek dinî gerek ahlaki gerek iktisadî ve gerek de siyasî konularda bilgi edinilebilecek kaynaklara sahip olması gerektiği reddedilemeyecek bir gerçektir.

Özellikle ilk dönem kaynakların son derece önemli olduğu bir alanda Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye* adlı eseri hem İslam Mezhepler Tarihi'nin erken dönem eserlerinden olması hem İsmâilî düşünce ekolünün ilk “Tabakat” türü eseri olması hem de kendine özgü bir Mezhepler Tarihi kavramlar sözlüğü olması açısından büyük öneme haiz olan bir eserdir.

Bu çalışmamızın amacı *Kitâbu'z-Zîne* adlı eseri tercüme ederek Mezhepler Tarihi açısından bu denli önemli olan bu eseri İslam Mezhepler Tarihi literatürüne kazandırmaktır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu eserin Türkçeye tercüme edilerek başta Türkiye olmak üzere bütün dünyada “Mezhepler Tarihi Türkçe Literatürüne” kazandırmak son derece önemlidir.

Böyle önemli bir eserin literatüre kazandırılmasının önemini yanı sıra bu çalışmamızın Mezhepler Tarihi alanında yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayacağını umarak araştırmacıların istifadelerine sunuyoruz.

1.3 Yöntemi

Çalışmamız alan taraması ve söylem analizi yöntemine dayanmaktadır. Öncelikle erken dönem olmak üzere bu alanda yazılmış eserler, makaleler ve başta eserini konu aldığımız Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitabu'z-Zîne* adlı eserini tahkik eden muhakkiklerin olmak üzere konumuzla ilgili eserlerin, çalışmaların ve görüşlerin araştırılıp, okunup yorumlanması, benzer ve farklı yönlerinin karşılaştırılması ve değerlendirilmesi yöntemine başvurulmuştur.

Müellifin görüşleri öncelikli olmak üzere konu ile ilgili değişik görüşler, yorumlar ve eleştiriler, başta erken dönem olmak üzere bu alanda yazılmış İslam Tarihi Tabakat, Kelam, Siyer, Tefsir ve Hadis kitaplarından istifade edilerek incelenmeye çalışılmıştır. Bu verilerin çalışmamızda uygun şekilde verilmesine özen gösterilmiştir.

Çalışmamız bir giriş ve iki ana bölüm olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde verilecek genel bir bilginin konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından faydalı olacağı düşüncesiyle Mezhepler Tarihi, alanı ve literatürü, literatürün karakteristik özellikleri, objektiflik meselesi, isimlendirme problemleri ve alanda başlı başına etken olan durumlar ile ilgili genel bir bilgi vererek özetlemeye çalıştık.

Birinci bölümde müellifi daha iyi tanınmasını ve eserlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla Ebû Hâtim er-Râzî'nin ismi, hayatı ve eserleri hakkında kısa bir bilgiden sonra çalışmamızın konusu olan *Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye* adlı eseri hakkında bilgi vererek eser hakkında tahlillerde bulunmaya çalıştık.

Çalışmamızın ikinci bölümünün tamamını eserin Türkçeye tercümesine ayırdık. Eserin tercümesini yaparken tamamen eserin içeriğine sadık kalarak tercüme yapmaya özen göstererek eserin orijinal şekilde çevirisini yapmaya çalıştık. Bununla

beraber anlaşılarda problem olabileceğini düşündüğümüz durumlarda konunun anlaşılabilirliği şekilde dipnotlarda bilgi vermeye özen gösterdik.

2. Alan ve Literatür

2.1 Mezhepler Tarihi Literatürünün Karakteristik Özellikleri

Yazılış amaçları ve takip edilen metot açısından farklılıklar olmasına rağmen İslâm mezheplerine dair bilgiler erken dönem İslâm kaynaklarında yer almıştır. Ancak bir bilim dalı olarak bu bilim dalına dair tanımlama sonraki dönem eserlerinde görülmektedir. Örneğin Taşköprüzâde (ö.968/1561), *Mezhepler Tarihi İlmini (İlmu Makâlâti'l-Fırak)*, “Dinî inançlarla alakalı sapkın mezhep ve görüşleri nakleden bir ilimdir.”¹ şeklinde tanımlamıştır. Çağdaş İslam Mezhepleri Tarihi araştırmacılarından bazılarının da ifade ettiği gibi bu tanımlamada belirli bir mezhep merkeze alınarak ve o mezhebin öğretileri sahih kabul edilmek suretiyle diğer fırka ve gruplar “sapkın/heretik” şeklinde itham edilmektedir.² Dolayısıyla erken dönem metinlerinde *makâlât*, *ilmü'l-makalât*, *ilmü'l-makalâti'l-fırak*, *milel ve nihâl* gibi isimlerle anılan bu ilim dalının³ bu şekilde tanımlanması günümüz Mezhepler tarihi bilim dalının anlayışıyla uyumsuzdur. Günümüzde bu ilim dalının ilgili alanını oluşturan mezheplerle ilgili önyargılı bu yaklaşım tarzı terk edilerek bir bilim dalı olarak kapsamlı bir tanımı Onat tarafından şu şekilde yapılmıştır: “İslâm’ın Düşünce Ekolleri” diyebileceğimiz beşerî oluşumları, bilimsel yöntemlerle inceleyen bir bilim dalıdır.”⁴ Onat’ın bu tanımı ekseninde bu ilim dalını daha kapsamlı bir şekilde Kutlu şu şekilde tanımlamaktadır:

“Geçmişte ve günümüzde siyasî ve itikâdî gayelerle vücut bulmuş İslâm Düşünce Ekolleri diyebileceğimiz beşerî ve toplumsal oluşumların; doğdukları ortamı, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayıldığı bölgeleri, İslâm düşüncesine katkılarını kendi eserlerinden hareketle

¹ Taşköprüzâde Kemâleddin Efendi, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, t.y., 1: 347; Ethem Ruhi Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Ankara, 1991), 16 (Çevirenin Önsözü).

² Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasî-İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 16.

³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 10.

⁴ Hasan Onat, *Ethem Ruhi Fığlalı'ya Armağan* (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 236. (Kitap içinde: “Türkiye’de İslam Mezhepleri Tarihi’nin Gelişim Sürecinde Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı’nın Yeri”).

zaman-mekân bağlamında ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde betimleyici bir metotla ve tarafsız bir gözle inceleyen bir bilim dalıdır.”⁵

Mezhepler Tarihi bilim dalının tanımlanmasına dair vermiş olduğumuz bu kısa bilgilerden sonra bu bilim dalının sorunları meselesini ele alabiliriz. Yukarıda da ifade edildiği gibi *makâlât*, *ilmü’l-makalât*, *ilmü’l-makalâti’l-fırak*, *milel ve nihâl* gibi isimlerle anılan bu ilim dalının ilk eserleri makalât türü eserlerdir.

Mezhepler tarihi yazıcılığının ilk safhasını oluşturan bu metinler, hicri ilk yüzyıldan itibaren muhtelif fırkalara mensup şahısların, kendi görüşlerinden birini veya birkaçını açıklamak üzere telif ettikleri kısa ve özlü risalelerdir. Çeşitli sebeplerden dolayı günümüze ulaşmamış olan bu eserlerde özellikle Hz. Osman’ın şehit edilişinden sonra ve ilk Emevî halifeleri devrinde meydana gelen olaylar sebebiyle zuhur eden siyâsî ve itikâdî bazı meselelerin anlaşılması ve uygulamasına yönelik farklı görüşler ortaya konulmuştur.⁶ Her ne kadar günümüze ulaşmamış olsalar da değişik gruplara mensup kişilerin meselelerle ilgili kendi görüşlerini içeren eserler olmaları hasebiyle Mezhepleri Tarihi bilim dalının aslî/birincil kaynakları arasında yer almaktadırlar.⁷ Ancak Mezhepler Tarihi bilim dalına dair gerek ilk ortaya çıkan bu kısa makale/makalât türü olsun gerekse daha sonraki dönemde ortaya konulmuş olan eserler olsun belli bir bakış açısından hareketle “öteki” algısını inşa etmek niyeti ve gayesi ile yazılmış eserlerdir.⁸ Özellikle ilk dönem eserlerde kitapların adının yoğun bir şekilde *الرد على* diye başlaması da bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bir diğer ifade ile günümüz mezhepler tarihi araştırmacıları tarafından da vurgulandığı üzere bu eserler, ele aldıkları mezhepler hakkında okuyucuyu bilgilendirmekten ziyade, bir algı oluşturmak kastıyla yazılmıştır. Bu yönüyle ideolojik metinler olup günümüz kriterleri esas alındığında akademik ve bilimsel yöntemle yazılmış eserler değildir.⁹ Dolayısıyla bu eserlerin, konu edindikleri mezhepleri objektif ve tarafsız bir şekilde ele almayacaklarını, söz konusu mezheplerin ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi ve savundukları fikirler ile ilgili olarak

⁵ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 11.

⁶ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, t.y.), 44-45.

⁷ Mezhepler Tarihi bilim dalının birincil kaynaklık değeri taşıyan bu eserlerin isimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, XIV- XVI; Kutlu, Sönmez, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’alesi* 1, 2005, s. 404-408.

⁸ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 122.

⁹ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 121-123.

doğru ve bilimsel veriler ortaya koyamayacaklarını görmek gerekir. Bu genel girişten sonra İslâm Mezhepler Tarihi eserlerinin ya da fırak literatürünün temel özelliklerini ve problemlerini maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz.

2.2 Objektiflik Meselesi

Bilindiği üzere İnsan hangi dine mensup olursa olsun olayları ve eşyayı doğduğu kültürün gözüyle ve şablonları ile değerlendirir. Bu yüzden de insanın olaylara ve aidiyetlere objektif bakabilmesi zordur ve özel çaba gerektirir. Modern öncesi dönemde bilimsel yöntemlerle ve tarafsız olarak olaylara akademik bakma kaygısı taşımayan İslâm Mezhepleri Tarihi müellifleri de diğer mezhepleri ele alırken objektif davranmamışlardır. Her şeyden önce, söz konusu muhalif fırkaları ele alırken onlar hakkındaki bilgiyi asli kaynaklarından değil, manipüle ederek kendi istekleri doğrultusunda oluşturmuşlardır. Mezhepler Tarihi eserlerinde herhangi bir mezhep hakkında verilen bilgi bu yüzden mutlaka doğru bilgi anlamına gelmez. Genellikle ya o mezhep aleyhinde uydurulmuş bilgilere dayanır ya da bilgi aktarılırken manipüle edilmiş, değiştirilmiş ve farklı kavramlarla ifade edilmiş olur.

Sünnî Mezhepler Tarihi eserleri söz konusu olduğunda da durum aynıdır; diğer Mezhepler Tarihi literatürü söz konusu olduğunda da aynıdır. Mesela konuları itibariyle dört ana bölümde değerlendirilebilir olan *el-Fasl* adlı eserinde İbn Hazm (ö. 456/1064), son bölümde İslâm mezheplerini Ehl-i sünnet, Mu‘tezile, Mürcie, Şîa ve Hâricîler olmak üzere beş ana fırkaya ayırarak doğru kabul ettiği fırkayı Ehl-i Sünnet- merkeze alarak diğer fırkaları değerlendirir.¹⁰ İbn Hazm eserinin ilgili kısmında şu şekilde bir değerlendirme yapmaktadır:

“Mürcie fırkalarından Ehl-i Sünnet’e en yakın olanı fakih Ebû Hanife Nu‘mân b. Sabit’in imanının dil ve kalbin birlikte tasdiki; amellerin ise sadece imanın rükünleri ve farzları olduğuna dair görüşleri benimseyen kimselerdir. Mürcie fırkalarından Ehl-i Sünnete en uzak olanlar ise Cehm b. Safvân, Ebû’l-Hasan el-Eşarî ve Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî’nin taraftarlarıdır. Bunlardan Cehm ve Eşarî şöyle derler: “Kişi her ne kadar küfür izhar etse, diliyle teslis inancında olduğunu

---

¹⁰ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *El-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal*, trc. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, t.y.), 2: 10-14.

belirtse ve haça tapınsa bile iman sadece kalbin inanmasıdır. Muhammed b. Kerrâm da şöyle demiştir: Kişi kalbiyle küfre inansa bile iman dil ile ikrardır.”¹¹

Burada verilebilecek bir diğer örnek de el-Bağdâdî'nin (ö.429/1037) el-Fark adlı eseridir. Bağdâdî kitabın giriş kısmında eserle ilgili yaptığı tasnif sisteminden bahseder ve burada kendi kabul ettiği kurtuluşa eren fırka'ya (el-Firkatü'n naciye) göre diğer fırkaları ele almaktadır. Hatta kurtuluşa eren (Ehl-i Sünnet) fırka dışındaki grupları anlattığı bölümün başlığı “Ehl-i Ehvâ ve dalâlet olan her bir fırkanın sapıklıklarının açıklanması” şeklindedir.¹²

Dolayısıyla bu tür ifadelerde de açıkça görüldüğü üzere, Mezhepler Tarihi mühendislerinin amacı, söz konusu mezhebi “ötekileştirmek” gayesiyle onları eserlerine konu edinmektir. Zaten eserlerdeki başlıklar ve alt başlıklar bile müelliflerin objektiflik kaygısı taşımadığını göstermektedir. Mesela “Fedâihu Şîa” ya da “Şeneatü Rafîda” gibi başlıklar müellifin okuyucuyu bilgilendirmek gibi bir kastının olmadığını açık işaretleridir. Osman el-Hanefi gibi müellifler eserlerinin başında açıkça kitabını yazma gayesinin “sapık akımlara karşı kendi mezhebine mensup olanları uyarmak ve onların sapık fikirlerinden korumak” olduğunu söylemektedir.¹³

2.3 İsimlendirme Problemi

Objektiflik meselesi ile ilgili doğrudan alakalı bir diğer mesele isimlendirme meselesidir. Mezhepler tarihi müellifleri “öteki” algısı oluşturmanın, kavramlar ve kelimeler düzeyinde başladığının farkındadırlar. Klasik kaynaklarda mezheplerin nasıl isimlendirileceğine dair kriterler olmadığı gibi isimlendirmeler fırkanın bizzat kendi mensupları tarafından değil, daha ziyade iktidarı elinde bulunduranların küçümseme ve karalamaları şeklinde verilmiştir.¹⁴ Bu meseleyi detaylı şekilde ele alan Kutlu, İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında isimlendirmenin genellikle “*Bir âlimin veya Kurucu Kabul Edilen Bir Şahsın Adına Nispetle İsimlendirme; Tarihi Bir Olaya Dayandırmak Suretiyle İsimlendirme; Fikirlerin İlk Ortaya Çıktıkları Yere*

¹¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2: 10.

¹² Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 1.

¹³ Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-İraki el-Hanefi Irakî, *El-Fıraku'l- Müfterika Beyne Ehli'z-Zeyg ve'z-Zendaka*, thk. Yaşar Kutluay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961), 3-4.

¹⁴ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 121-123.

veya Güçlü Oldukları Şehre Nispetle İsimlendirme; Terimlere ve Fikirlerle Dayalı İsimlendirme; Aşağılama ve Hakaret İçerikli İsimlendirmeler, Ayet ve Hadislerde Geçen Kelimelerden Hareketle İsimlendirme” şekillerinde olabileceğini söylemektedir.¹⁵

Tam da bu yüzden “Şîa” isimlendirmesinde açıkça görüldüğü üzere bir mezhebin kendisini nasıl isimlendirdiğine bakmaksızın onlar hakkında yanlış kanaat oluşturacak kelimeler tercih etmişlerdir. Mesela İmamiyye için nötr bir kelime olarak “tarafdar” anlamındaki Şîa’yı tercih etmeyip olumsuz çağrışımlara sebep olacak “Rafîda” (terk eden, yüzüstü bırakan) anlamındaki kelimeyi kullanmışlardır.

Kendilerine Ehlü'l-Adl ve't-Tevhid diyenler için “ayrılanlar” anlamında Mu‘tezile isimlendirmesi tercih edilmiş, bu yolla olumsuz algı oluşturmaya çalışılmıştır.

Hâricilik kelimesi de bunun bir başka örneğidir. Kendilerine olumlu anlamda “Şurat” diyen bir grup için tarih boyu olumsuz anlamı çağrıştırmış olan Havâric/Hâricî kelimesi kullanılmış bu yolla algı oluşturmaya çalışılmıştır.

Benzer bir şekilde “gulat” tabiri de aşırı sapkınlığı ifade niyetiyle kullanılmıştır.

İsimlendirme konusunda Mezhepler Tarihi müelliflerinin tavrı, ele aldıkları mezhebi objektif bir şekilde incelemeyeceklerini başta ilan ettikleri anlamına gelir. Kaldı ki isimlendirme konusunda ve diğer konularda onlardan objektif davranmalarını beklemek, bizim modern dönem bilimsel şablonlarla hareket etmemizin bir neticesidir. Onların böyle bir kaygısı yoktur. Mezhepler Tarihi yazıcılığında, mevcut ideolojik ve bilimsel gelişmelerin tesiriyle farklı yaklaşımların denendiğini görmekteyiz. Günümüz Mezhepler Tarihçilerinden bir kısmı, kendi kullandığı yaklaşımın adını bizzat kendisi koymuştur. Bir kısmı ise, yaklaşımı için herhangi bir isim kullanmadan konuyla ilgili çalışmalar yapmıştır. Mezhepler Tarihi alanında yapılan çalışmalar, Mezhepler tarihi yazıcılığı açısından analiz edildiğinde birbirinden farklı yaklaşımların bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte bazı

---

¹⁵ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 128-133; Ayrıca bkz. Mehmet Ali Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’alesi 1*, 1. Bs (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 444-458.

yazarların sistematik bir yaklaşımının olmadığı veya ele alacağımız yaklaşımların kalıplarına sığmadığını belirtmekte yarar vardır.¹⁶

2.4 Kendi Kaynaklarına Başvurma

Yaygın uygulama, herhangi bir mezhep ile ilgili verilecek bilgide müellifin, kendi çevresinde yaygın bilgiyi aktarması, bu bilgiyi değiştirmesi, manipüle etmesi şeklinde olmuştur. Bu yüzden Mezhepler Tarihi eserlerinde, mesela Şîa'dan söz edildiğinde; onların temel kaynaklarına objektif bir şekilde referans verildiğini görmek neredeyse yok denecek kadar azdır. Şehristanî, Eş'arî gibi bazı müellifler eserlerinin başında bu durumdan şikayetçi olsalar da uygulamada onlar da diğerleri gibi davranmaktan kurtulamamışlardır. Anlaşılacağı üzere bir fırkanın ya da mezhebin görüşünü asli kaynaklardan vermemek suretiyle o mezhebin gerçekten ne düşündüğünün öğrenilmesi engellenmiş olmakta daha doğrusu yaygın algının aksine, iddia edildiği gibi sapkın görüşlere sahip olmayabileceklerinin farkına varılması engellenmiş olmaktadır.

2.5 73 Fırka Hadisinin Mezheplerin Tasnifinde Rolü

Mezhepler Tarihi literatürünün yapısı söz konusu olduğunda önemli hususlardan biri de 73 fırka hadisidir. Hadis, Tirmîzi¹⁷, İbn Mâce, Ebû Dâvud ve Ahmed b. Hanbel'de yer almaktadır.¹⁸ Söz konusu hadisin, hadis usulü kriterleri açısından değerlendirilmesi bir yana bırakılacak olursa Mezhepler Tarihini ilgilendiren yönü, hadisin bu eserlerde mezheplerin tasnifinde oynadığı roldür.¹⁹ El-Eş'arî eserinin tasnifini bu hadise göre yapmamış ve hadisten hiç bahsetmemiştir.

¹⁶ Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'alesi 1*, 1. Bs (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 391-440.

¹⁷ Tirmîzi, 246; Müstedrek, İlim 455.

¹⁸ Hadis konusundaki değerlendirmeler için bkz. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 99999; Ahmet Keleş, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marîfe Dinî Araştırmalar Dergisi* 5/3 (01 Ocak 2005): 25-45; Mehmet Kubat, "73 Fırka Hadisini Yeniden Düşünmek", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2012): 9-45.

¹⁹ Hadisin Mezhepler Tarihi tasnif sistemine etkisi konusunda bkz. Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 22-102; Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (13 Mayıs 2014): 147-160.

Ancak Bağdâdî²⁰ ve Şehristânî²¹ gibi diğer Eş‘arî müellifler ise eserlerini bu hadise göre tertip etmişlerdir.

Müellifler eserlerindeki fırka sayısını hadiste zikredilen sayıya denk getirmek için gayret etmişlerdir. Bu gayret bazen sayının 73’ye ulaşmasını temin için haklarında hiç bilgi olmayan tarihi grupların da müstakil mezhep gibi telakki edilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Ya da mensupları ve fikirleri hakkında bilgimiz olmayan sadece kurucu olduğu söylenen bir kişiden hareketle bir grup ismi icat edilmekte ve sayı bu şekilde 73’ye ulaştırılmaya çalışılmaktadır. Diğer taraftan sayının 73 aştığı durumlarda ise bazı grupların görüşleri aşırı sapkın ve din dışı ilan edilmek suretiyle sayı 73’de sabit tutulmaya çalışılmaktadır.²² Mezhepler Tarihi eserleri bunun örnekleriyle doludur. Özellikle K Lewinstein tarafından ortaya konulduğu üzere eserlerini bu hadise göre tasnif etmede²³ Mezhepler Tarihi müellifleri iki yol takip etmiştir. Bunlardan birincisi Eş‘arî müelliflerde gördüğümüz belirli ana mezhepler ve onların alt gruplarının toplamından hareketle 73 sayısına ulaşma yöntemidir. Bu eserlerde sistematik bir tasnif yoktur.²⁴ Diğer taraftan Doğu Hanefî Fırak Literatürüne göre daha sistematik bir yöntem takip edilmiştir. Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin telif ettikleri bu eserlerde ana firkalar 6 ana gurupta toplanmışlardır. Onlara göre bu 6 ana grup da kendi arasında 12 alt guruba ayrılmıştır. Böylece sayı $6 \times 12 = 72$ Ehl-i Sünnet ile birlikte $72 + 1 = 73$ ’e ulaşmış olmaktadır.²⁵

Hadisin yaygın şeklinde 73 fırka cehenneme giderken yalnızca bir fırkanın Fırka-i Naciye olduğu söylenmektedir. Bu görüşe dayanarak farklı mezhepler söz konusu Fırka-i Naciye’nin kendileri olduğunu iddia etmişlerdir. Diğer taraftan hadisin 73 fırkanın cennete bir fırkanın ise cehenneme gideceği şeklinde başka bir versiyonu da mevcuttur.²⁶

²⁰ Fıġlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 5-7.

²¹ Ebü’l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *El-Milel ve’n-Nihal*, 8. Bs (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2001), 22.

²² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri*, 100-103.

²³ İbrahim Hakkı İnal, “Batıda Mezhepler Tarihi Metodolojisi Çalışmaları: Keith Lewinstein Örneği”, *Usûl İslam Araştırmaları* 11/11 (01 Haziran 2009): 55-70.

²⁴ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri*, 172-193.

²⁵ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri*, 125-172; Kadir Gömbeyaz, “Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları”, *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 341-350.

²⁶ Bulut, *Siyasi-İtikadi Mezhepler Tarihi*, 88-93.

Gerek 73 firka hadisi söz konusu olduğunda gerekse Ehl-i Sünnet dışı çeşitli fırkaların lanetlenmesi konusunda değişik rivayetler Mezhepler Tarihi eserlerinde yer almaktadır. Genel olarak görülmektedir ki; Mezhepler Tarihi müellifleri ayetleri tevil ederek ya da o konuda hadis olduğunu iddia ederek kendi konularını meşrulaştırmaya çalışmışlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI VE ESERLERİ

Ebû Hâtim er-Râzî hem kavramlar sözlüğü niteliği taşıyan *Kitabu-z Zîne* adlı eseri olmak üzere Mezhepler Tarihi literatürüne yaptığı katkılardan hem de İslâm Mezhepleri Tarihinin ilk dönem müelliflerinden önemli bir şahsiyet olmasına rağmen Batınî düşünce sistemine sahip bir İsmâiliyye dâisi olması hasebiyle kaynaklarda hayatıyla ilgili hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Bu yüzden sınırlı sayıda da olsa onunla ilgili kaynaklardan “aralarında birçok ihtilafli görüşler bulunmasına rağmen” derlediğimiz bilgilerle elimizden geldiği ölçüde bilgi vermeye çalışacağız.

1.1.İsmi

Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî²⁷

Ana hatlarını Gulat Şîî grupların oluşturduğu bâtinî düşünme biçimini sistematik hale getiren İsmâiliyye Fırkası dâîlerinden olan Ebû Hâtim er-Râzînin ismi hayatı ve eserleri ile ilgili tarihçiler arasında birçok fikir ayrılığı vardır.

Müellifin tam ismi konusunda tarihçiler kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir. Hafız, *Lisânü'l-Mizân* adlı eserinde müellifin ismi Ebû Hâtim Ahmet b. Hamdan b. Ahmet el-Versâmî el-Leysî olarak kaydetmiştir.

Müellifin isminin Ebû Hâtim Ahmet b. Hamdan b. Ahmet er-Râzî²⁸ olduğu konusunda tarihçilerin büyük bir kısmının müttetik olduğunu görmekteyiz. Ancak nispet edilen künye veya lakaplar konusunda büyük bir ihtilafın olduğunu görmekteyiz. Zira bu konuda Nispet edilen Leysî, Versâmî ya da Versinânî gibi lakap ve künyeler hakkında farklı görüşlerin olduğu aşikardır.

Bu konuda Hâfız *Lisân-ül-Mizân* adlı eserinde müellifin ismini Ebû Hâtim Ahmet b. Hamdan b. Ahmet el-Versâmî el-Leysî şeklinde kullanırken Kâdı

²⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 148-150.

²⁸ Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Kazvîni er-Râfî'î, *Et-Tedvîn Fî 'ahbâri Kazvîn*, thk. Azîzullâh el-Atârdî, 1987, 3: 54; Ebû'l-Hasen Burhânuddîn İbrâhîm b. Omer b. Hasen el-Bikâ'î, *Nazmu'd-Durer Fî Tenâsubi'l-Âyâti Ve's-Suver* (Kahire, ty), 1: 244.

Abdülcebbâr, Ebû Hâtim Ahmet b. Hamdan b. Ahmet el-Versâmî el-Leysî er-Râzî²⁹ şeklinde kullanmıştır. Hasan İbrahim Hasan'ın ise Versinânî nisbesini er-Râzî nisbesinden sonra Ebû Hâtim Ahmet b. Hamdan b. Ahmet er-Râzî el- Versinânî şeklinde kullandığını görüyoruz.³⁰ Hâfız'ın “Versâmî” nisbesini el-Leysî nisbesinden önce kullandığını, Mustafa Galib'in ise el-Versinânî el-Leysî nisbesinden önce kullanıldığını görmekteyiz. İbn Hacer el-Askalanî *Lisânü'l-Mizân* adlı eserinde Ahmet b. Hemdân b. Ahmet el-Versahî Ebû Hâtim el-Kuşşî şeklinde diğer eserlerde pek karşılaşmadığımız bir künye zikretmiştir.³¹

Ayrıca Hüseyin Hemedânî, Râzî'nin künyesi ile ilgili başka eserlerde pek karşılaşmadığımız Kilâbî şeklindeki bir künyesinden bahsetmekte ardından da Kilâbî nisbesinin aslında Kilâî olduğunu belirterek “Allahu A'lem” ifadesiyle dipnot düşmektedir. Bu nisbenin kaynağı olarak da Kâdî Abdülcebbâr'ın İstanbul Şehit Ali Paşa Kütüphanesi 1575 sayılı, 150 numaralı belgeye dayandırmaktadır.³²

Müellifin ismi ile ilgili sıkıntılar bunlarla sınırlı olmadığına müellifin isim benzerliğinden dolayı başka müellifler ile karıştırıldığına ya da Arapça harf benzerliklerinden dolayı bazı karışıklıkların olduğuna da şahit oluyoruz. Çünkü Hasan İbrahim Hasan'ın, müellifin künyesinde Abdurrahman ismini kullanması onun, müellifi Abdurrahman b. Ebû Hâtim Muhammed b. İdris ile karıştırdığı kanaatinin bizde oluşmasına sebep olmaktadır. Ayrıca Brockelmann'ın Kilaî yerine Kel'âtî şeklinde zikrettiği belirtilmiştir.³³

Diyanet İslâm Ansiklopedisinin Ebû Hâtim er-Râzî maddesinde müellifin ismi, Ebû Hâtim Ahmet b. Hamdan b. Ahmet er-Râzî el-Versinânî şeklindedir.³⁴

Müellifin ismi konusunda bu kadar ihtilafın olmasını müellifin bir İsmâiliyye dâisi olması hasebiyle kendisinin çok tanınmaması; bununla birlikte, dâî olmasından

²⁹ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî KâdîAbdülcebbâr, *Fadlu'l-I'tizâl Ve't-Tabakâtu'l-Mu'tezile* (Tunus, 1974), 391.

³⁰ KâdîAbdülcebbâr, *Fadlu'l-I'tizâl Ve't-Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 391.

³¹ Ahmet b. Ali b. Hacer el-Askalanî, *Lisânu'l-mizân*, thk. Selman Abdülfettah Ebu Gudde (Beyrut: Mektebu'l- Matbuati'l-İslâmiyye, 2002), 448.

³² Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî Râzî, *Kitâbu'z-Zîne Fî'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye*, thk. Hüseyin b. Feydullah el-Hemedânî el-Yaburî el-Harazî Hemedânî, 1. Bs (Sana: Yemen Araştırma Merkezi, 1994), 31.

³³ Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur (tarihu'l-Edebi'l-Arabi)*, trc. Ya'kub Bekir es-Seyyid Abdülhalim (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmeli'l-Kitâb, 1993), 3: 352; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye Fî Nakzi Kelâmi's-Şiya' Ve'l-Kaderiyye*, thk. Muḥammed Reşâd Sâlim (yy, 1986), 105.

³⁴ Yavuz, “Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân”, 10: 148-150.

dolayı çok fazla seyahat etmesi ve Kuzey Afrika, İsfahan, Taberistan, Cürcan, Azerbeycan, Rey ve Deylem gibi birçok yerde bulunmasından kaynaklandığını düşünüyoruz.

1.2.Hayatı

Zaman içerisinde Yeni Eflatuncu felsefenin etkisinde kalan Fâtımî düşünce sisteminin ilk dönem müelliflerinden olan Ebû Hâtim Ahmet b. Hamdan b. Ahmet er-Râzî el-Versinânî (ö. 322/933-34) Fâtımî düşünce sisteminin, özellikle de İsmâiliyye mezhebinin doktrinlerini sistematik hale getiren ve bu sistematikleştirme esnasında Eflâtuncu kozmolojiyi³⁵ mehdîlik inancıyla sentezleyerek beklenen mehdî üzerinden büyük bir propaganda yapan ve bununla büyük bir şöhret yakalayan Rey, İsfahan, Taberistan, Deylem gibi bölgelerin en büyük dâîlerinden biridir.³⁶

Mezhepler tarihi literatüründe zaman içerisinde değişikliğe uğrayan İsmâiliyye düşünce sisteminin en önemli özelliği, zâhir ve bâtın anlayışına sahip olmasıdır.³⁷ İsmâiliyye literatüründe diğer ilmî geleneklerden farklı olarak bilhassa İsmâilîler “Bâtın Kitabı” diye adlandırdıkları kendileri için, davalarını yaymak için kendi taraftarlarına özel olarak yazılmış eserlerin yanı sıra “Zahir Kitabı” diye adlandırılan umuma yönelik kitaplar yazarak farklı bir yazın geleneği oluşturmuşlardır.³⁸

Bâtınî kitaplarını sadece kendi yandaşları için hazırlayıp Bâtınî öğreti ile ilgili hususları bu eserlerinde zikretmişlerdir. Bu eserler umuma açık olmayıp halktan gizlenen kitaplardır. Bu şekilde kitaplarını gizledikleri gibi kendi inançlarını kendi yaşayış tarzlarını kendi mezheplerini ve kendi siyasî görüşlerini de gizleyerek gizli bir şekilde propaganda yapmak suretiyle taraftar kazanmaya çalıştıkları için bu müellifler hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

Çok sık yer değiştiren, çok sık seyahat eden, gittiği yerlerde fazla kalmayan bir müellif olduğu için aslı, ismi ve eserleri hakkında çok fazla bilgi bulunmadığını belirtmiştik. Ancak üzerinde âlimlerin birçoğunun ittifak ettikleri bir konu Ebû

³⁵ Wilferd Madelung - Çev Muzaffer Tan, “İsmâîlîlik Eski ve Yeni Davet”, *Dini Araştırmalar* 9/25 (11 Kasım 2015): 5.

³⁶ Yavuz, “Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân”, 10: 148-150; Ali Avcu, “İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları”, *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar Ve Özellikleri*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 168-169.

³⁷ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 173.

³⁸ Avcu, “İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları”, 166.

Hâtim er-Râzînin büyük bir İsmâiliyye dâisi olduğudur. Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak*, Zehebi'nin *Tezkiretü'l-huffâz* ve *Lisânü'l-Mizân*, Dâi İdris'in *Uyûnü'l-ahbâr*, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i gibi eserlerde hakkında az da olsa bilgi bulunmaktadır.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin doğum tarihi başta olmak üzere hayatının her safhasında olduğu gibi ölümüyle ilgili de çok fazla kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Ancak hayatının diğer zamanlarına göre ölümüyle ilgili bilgi, muhtemelen kesin bilgi olmaya daha yakındır. Çünkü Askalânî'nin *Lisânü'l-Mizân* ve Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme* adlı eserinde Râzî'nin ölümüyle ilgili bilgiye rastlanılmaktadır.³⁹

Doğum tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmayan Ebû Hâtim Ahmet b. Hamdan b. Ahmet er-Râzî el-Versinânî'nin ölüm tarihi ile ilgili baskın kanaat 322/933-34 olduğu hususundadır. Doğum yerinin bilinmemesinin yanı sıra h. 297 yılından önce Bağdat'a geldiği ve özellikle Hadis ilmî olmak üzere Arap Dili ve Belağati ile ilgili ilk eğitimlerini orada yaptığı düşünülmektedir. Râzî nisbesiyle anılması, Farsça'yı iyi bilmesi ve Rey bölgesinde bulunmasından dolayı Paşapûye (Paşavöy) bölgesinde doğmuş olabileceği belirtilmektedir.⁴⁰

Ebû Hâtim er-Râzî'nin ilk olarak Abdullah b. Hüseyin el-Mehdî'nin davetine icabet etmek üzere Kuzey Afrika'da ortaya çıktığı belirtilmektedir. Ancak burada çok kalmayarak doğuya Deylem bölgesine intikal ettiği belirtilmektedir. Kısa bir süre Bağdat'ta ikamet etmiştir. Burada da çok kalmayıp Mâverâünnehir bölgesine intikal etmiştir. Diğer yerlerin aksine Mâverâünnehir bölgesinde fazla ikamet etmiş rivayetlere göre Râzî nisbesini burada almıştır. Çünkü bir kişinin belli bir yere nispet edilecek bir künye alması için o bölgede çok kalması gerekir. Ebû Hâtim de Râzî nisbesini aldığına göre Mâverâünnehir bölgesinde çok kalmış olması muhtemeldir.⁴¹

Râzî'nin nereli olduğuyla ilgili kesin bilgi bulunmadığından bu konuyla ilgili tarihçiler farklı görüşlerde bulunmuşlardır. Râzî'nin ilk olarak Kuzey Afrika bölgesinde bulunmasından ve Arap dilini çok iyi bilmesi ayrıca Kilaî nisbesinden dolayı kendisinin Arap olduğunu belirten tarihçilerin yanı sıra Farsça ile ilgili bilgisi ve Mâverâünnehir bölgesinde bulunmasından dolayı Fars asıllı olduğunu söyleyenler

³⁹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, trc. Mehmet Şerif Çavdaroğlu (İstanbul, 1954), 238.

⁴⁰ Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân", 10: 148-150; Zülkif Özer, *Ebû Hâtim er-Râzî'ye Göre Hz. Muhammed'in Peygamberlik Delilleri* (Sakarya Üniversitesi, 2015), 3.

⁴¹ Avcu, "İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları", 163-181.

de vardır. Hüseyin Hemedânî, Râzî'nin bazı şehirlerde görülmüş olmasından ya da Farsçayı iyi biliyor olmasından onun Fârisî olabileceği görüşünün doğru olmadığını belirtmiştir. Aynı zamanda bazı tarihçilerin Kuzey Afrika bölgesinde bulunmasının ve Arapça dilini iyi bilmesinin onun Arap asıllı olduğunu göstermeyeceğini belirtmiştir.⁴²

Es-Sâmerrâî, Râzî'nin Leysî nisbesinden dolayı Arap kabilelerinden Leys kabilesine veya lakabındaki Kilaî nisbesinden dolayı da yine Arap kabilelerinden olan Kilaî kabilesine mensup olabileceğini belirterek Arap asıllı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca es-Sâmerrâî yukarıda belirtilenlerin yanı sıra Râzî'nin *Kitâbü'z-Zîne* adlı eserinin birinci bölümünü tamamıyla Arap dilinin yapısı ve belagatine ayırdığını ve bu dilin incelikleri ile ilgili çok hassas bilgiler verdiğini belirterek bir dil hakkında bu kadar bilgi sahibi olmasının o dilin müntesibi olmasıyla mümkün olabileceği düşüncesiyle Râzî'nin Arap asıllı olduğunu belirtmiştir.⁴³

Yusuf Şevki Yavuz *TDV İslam Ansiklopedisi*'nin Ebû Hatim er-Râzî maddesinde onun hayatı hakkında şöyle bir bilgi vermiştir: “*Kitâbü'l-Beyd*'in müellifi Gıyâs'ın yeğenlerinden Ebû Ca'fer'in oğlu olması muhtemeldir. Nizâmülmülk'ün belirttiğine göre Gıyâs'ın halefi olan Ebû Ca'fer'in hastalanmasından sonra Ebû Hatim İsmâiliyye'nin Rey liderliğine yükseldi. Bir taraftan Rey idarecilerinin İsmâiliyye saflarına katılmasını sağlamak için gayret sarf ederken diğer taraftan İsfahan, Taberistan, Cürcân, Deylem ve Azerbaycan gibi civar beldelere dâîler göndererek mezhebin geniş bir çevreye yayılması doğrultusunda çalışmalar yaptı. İrtibat kurduğu ve birlikte çalıştığı dâîler arasında Ebü'l-Kâsım Îsâ b. Mûsâ, Ebû Müslim b. Hammâd el-Mevsılî, Nahşebî nisbesiyle de bilinen ve Horasan'da faaliyet gösteren Muhammed b. Ahmed en-Nesefî el-Pezdevî gibi kişiler sayılabilir. Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî ile nübüvvet konusunda yaptığı başarılı münazaralarının yanı sıra etkileyici hitabeti ve herkese cazip gelen ilginç iddiaları sayesinde Rey Emîri Ahmed b. Ali ile Herat Emîri Hüseyin b. Ali el-Mervezî'nin İsmâiliyye'ye intisap etmelerini sağladı. Bunların da verdiği destekle İsmâiliyye'yi o yörede kısa sürede yaymayı başardı. Deylem'de Esfâr b. Şîreveyh ve Merdâvic b.

⁴² “*Kitâbü'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye*”, *el-Ğulüvv ve'l-Fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil-İslâmiyye*, thk. Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî (Bağdat: Dârü'l-Vasit, 1998), 9.

⁴³ Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, *el-Ğulüvv ve'l-Fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil-İslâmiyye* (Bağdat: Dârü'l-Vasit, 1988), 8-9.

Ziyâr'la görüşerek başlangıçta desteklerini kazandıysa da yakın gelecekte ilâhî kuvvetle teyit edilmiş bir imamın ortaya çıkacağını söyledikten sonra sözünü ettiği tarihte böyle bir kişinin zuhur etmemesi üzerine öldürülmesine karar verildi. Bu gelişmelerden sonra Azerbaycan Valisi Müflih'e sığınmak için Deylem'den gizlice kaçtı; ancak Azerbaycan'a giderken yolda öldü.”⁴⁴

Râzî'nin ölüm tarihinin kesine yakın bir bilgi olduğunu daha önce belirtmiştik. Ancak diğer birçok şeyde olduğu gibi Râzî'nin ölüm yeri ile ilgili de kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Ali Avcu, Ebû Hâtim'in davet politikasının bölgenin önde gelenlerine yönelik olduğunu belirttiikten sonra Rey emîri Ahmed b. Ali'yi, kendi mezhebinin düşüncesine çektikten sonra Rey emirliğinden uzaklaştırılmasının ardından Rey'den ayrılarak Deylem'e gittiğini belirtmektedir. Deylemlilere beklenen gizli imamın zuhuruna dair bir tarih verdiğini ancak belirttiği tarihte imamın zuhurunun gerçekleşmemesi üzerine insanların teveccühünü kaybettiğini hatta fikirlerinin doğru olmadığı gerekçesiyle halk tarafından öldürülmek istendiğini belirterek Ebû Hâtim'in bu nedenle oradan kaçtığını ve kaçtığı yerde (322/934) tarihinde öldüğünü belirtmektedir.⁴⁵

Ebû Hâtim ile ilgili ihtilafı olan konular sadece ismi ve aslı ile ilgili değildir. Ebû hatim ile ilgili diğer bir problemlı mesele de onun mezhebi ile ilgilidir.

Ebû Hâtim'in mezhebi ile ilgili de âlimler arasında farklı görüşler vardır. Bu görüşler içerisinde üzerinde ihtilaf bulunmayan tek konu onun İsmâiliyye mezhebinin en büyük dâîlerinden biri olduğudur. İslâm âlimlerinin birçoğu Ebû Hâtim er-Râzî'nin büyük ve meşhur bir İsmâiliyye dâîsi olduğu konusunda hemen hemen hemfikirlidir.

Bu konuyla ilgili farklı görüş bildiren araştırmacıların sayısı yok denecek kadar azdır. Son dönem çalışmalar arasında Ebû Hâtim er-Râzî'nin mezhebiyle ilgili görüşünü naklederken İbrahim Enîs'in, Râzî'nin Sünnî olduğunu söylediğini belirtenler olmuştur.⁴⁶

⁴⁴ Yavuz, “Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân”, 10: 148-150.

⁴⁵ Ali Avcu, “Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (10 Kasım 2014): 26.

⁴⁶ Mansur Teyfur, *Ebû Hâtim er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri Ve Önemi* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 43.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Ebû Hâtim er-Râzî ile ilgili bu şekilde görüş ayrılıklarının ortaya çıkması, mezhebi hakkında farklı görüşlerin dile getirilmesinin temelinde onun İsmâiliyye dâîsi olması münasebetiyle Bâtînî düşüncesinden dolayı mezhebine yönelik asıl fikirlerini büyük bir ihtimalle gizlemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu konu ile bağlantılı olarak eserlerinde Ebû Hâtim ile ilgili görüş bildiren âlimlerden bir kısmı onu Batînî İsmâiliyye mezhebine mensup olarak değerlendirirken diğer bazı âlimlerin onu Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak değerlendirmesi, onun *Kitabu'z Zîne* adlı eserinde mezheplerle ilgili yaptığı isimlendirme ya da değerlendirmelerden kaynaklanmaktadır.

Ebû Hâtim er-Râzî *Kitabu'z Zîne*'de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat fırkasını tanımlarken “Hz. Peygamber (s.a.s.) etrafında toplanan ve onun yolunda gidenler” olarak değerlendirmiştir. Ayrıca kitabında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) “Beni İsrail 72 fırkaya bölünmüştü. Benim ümmetim de 73 fırkaya bölünecektir. Onlardan 72'si helak olacak, bir tanesi ise kurtuluşa erecektir.” demesi üzerine, Sahabe; “Ya Resulallah! Kurtuluşa eren o fırka hangisidir?” diye sorunca “o Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaattir. Yani, bugün benim ve Ashâbımın üzerinde bulunduğu fırkadır buyurmuştur”⁴⁷ hadisini zikrederek Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaati bu şekilde tarif etmesi, âlimlerin onu Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine müntesip olarak tanımlanmasında etkili olmuştur. Ayrıca bunun yanında Nübüvvet meselesinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) nübüvvetini ispat etmeye çalışırken kullandığı argümanlar ile kendisinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine mensup olduğuna dair kuvvetli kanaatlerin oluşmasına sebep olmuştur.⁴⁸ Özellikle bu iki sebepten dolayı yukarıda da belirttiğimiz üzere, bazı tarihçilerce Ebû Hâtim er-Râzî'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine mensup olduğu belirtilmiştir.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ve Nübüvvet ile ilgili görüşlerinin onun Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine mensup olduğu kanaatinin oluşmasına sebebiyet vermesinin yanı sıra onun diğer mezhepler ile ilgili görüşlerinin ise onun bazı tarihçilerce Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine mensup olmadığı kanaatine varılmasına sebep olmuştur.⁴⁹

⁴⁷ Tirmizi, 246; Müstedrek, İlim 455.

⁴⁸ es-Sâmerrâî, *el-Ğulüvv*, 8-9; “Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye”, 23-25.

⁴⁹ “Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye”, 28-32.

Râzî'nin İsmâiliyye mezhebinin propagandasını iyi bir şekilde yapabilmek için dinî, lisanî, felsefî, tarihî, toplumsal, insanî ilişkiler, insanların ilgi alanları ve ihtiyaçları ile ilgili pek çok konuda kendini yetiştirmiş bilgi sahibi bir müellif⁵⁰ olduğu konusunda ortak fikir hâsıl olmuştur. Dâîlik görevini en iyi şekilde yerine getirmek ve taraftar toplayabilmek için bunun büyük bir gereklilik olduğu ve Râzî'nin bu gereklilikleri yerine getirdiği belirtilmiştir. Ayrıca insanları kendi fikrine çekebilmek için asıl fikrini gizlemiş olması da onun Sünnî akideye yakın bir görüşe sahipmiş gibi davranmasında ya da böyle algılanmasında etkili olmuş olması muhtemeldir.

Çünkü özellikle Mürcie ile ilgili görüş bildirirken Ebû Hâtim er-Râzî'nin, Hz. Ali'nin imameti ile ilgili; Mürcieyi, Hz. Peygamberin (s.a.s.) “Mürcie bu ümmetin Yahudileridir”⁵¹ şeklinde zikrettiği bir hadisle bu ümmetin Yahudileri şeklinde tanımlaması ve “Hz. Ali'nin imametini geri bırakanlar” ya da “diğer üç halifeden sonraya bırakanlar, erteleyenler”⁵² olarak tanımlaması onun Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinin mensubu olmadığı ile ilgili görüşlerin ortaya çıkmasında temel sebep olmuştur.⁵³

Râzî'nin mezhebi ile ilgili görüş bildiren âlimlerden Abdülkâhir el-Bağdâdî, İbnü'n-Nedîm, İbn Hacer gibi bazı müellifler Râzî ile ilgili görüşlerini bildirirken onun itikadî görüşlerinden dolayı onu “zındık”, “dehrî” ya da “mülhid” olarak değerlendirmişlerdir.⁵⁴ Bu konuda diğer bazı âlimler aynı paralelde görüş bildirirken İbrahim Enis gibi farklı görüşte olanların yanı sıra onun mezhebi ile ilgili görüş bildirmeyen müellifler de vardır. Suyûtî, Batalyevsî, Yâkût el-Hamevî ve Aynî gibi müellifler bunlardandır.⁵⁵

⁵⁰ “Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye”; Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 17-28.

⁵¹ es-Sâmerrâî, *el-Ğulüvv*, 38-42.

⁵² es-Sâmerrâî, *el-Ğulüvv*, 38-42.

⁵³ es-Sâmerrâî, *el-Ğulüvv*, 262.

⁵⁴ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdâdî, *El-Fark Beyne'l-Firak Ve Beyânü'l-firkati'n- Nâciye Minhum* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 1977), 267; Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 234; Özer, *Ebû Hâtim er-Râzî'ye Göre Hz. Muhammed'in Peygamberlik Delilleri*, 42; Teyfur, *Ebû Hâtim er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri Ve Önemi*, 42; Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 12; Özer, *Ebû Hâtim er-Râzî'ye Göre Hz. Muhammed'in Peygamberlik Delilleri*, 4; Mahmut Kaya, “Ebû Bekir er-Razî ile Ebû Hatim er-Razî Arasında Geçen Tartışma”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 9 (2010): 4.

⁵⁵ “Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye”, 10.

Ancak yukarıda dipnotlarda verdiğimiz ya da vermediğimiz birçok çalışmada Ebû Hâtim er-Râzî'ye yöneltildiği belirtilen “mülhid” nitelemesinin aslında *A'lâmü'n-nübüvve* adlı eserinde Ebû Hâtim er-Râzî'nin, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'ye yönelttiği bir niteleme olduğunu; fakat “niteleyen ve nitelenen” her iki kişinin de “sıkça kullanılan meşhur adının” aynı olmasından dolayı, niteleyen kişinin zaman içerisinde nitelenen kişi olarak zikredildiğine dair bir kanaate vardığımızı belirtmek isteriz. Zira büyük ve meşhur bir İsmâiliyye dâisi olmakla birlikte, birçok araştırmacı tarafından Sünnî akideye yakınlığı ile bilinen ve mezheplere karşı ılımlı bir tavır içerisinde olduğu belirtilen bir şahsiyet, hadis meclislerinde çok bulunmuş ve hadislerden aldığı feyizle ilmî, edebî, insanî ve ahlakî yönlerinden dolayı takdir edilen⁵⁶ ayrıca nübüvvet konusundaki eleştirilere karşı verdiği mücadele ile hem nam salmış hem de nübüvvet müessesini savunmuş bir kişi olarak “mülhid” nitelemesine maruz kalmasının çok da isabetli bir görüş olmadığı kanaatindeyiz. Râzî'yi “mülhid” olarak niteleyen eski ve yeni araştırmacıların aslında bu nitelemeyi Zekeriyâ er-Râzî yerine sehven Ebû Hâtim er-Râzî'ye nisbet ettiklerini düşünüyoruz. Çünkü Şamile programında yaklaşık dört-beş bin kitapta yaptığımız taramada Ebû Hâtim er-Râzî'nin ismiyle birlikte geçen istisna denebileceklerin⁵⁷ dışında “mülhid” ibaresinin bulunmadığını, bulunan yerlerde geçen bu kelimenin de Ebû Hâtim er-Râzî'ye yönelik olmadığını tespit etmiş bulunmaktayız.

Muhammed Cevad Meşkûr da eserinde onun Fâtımî dâîlerinden olduğunu zikreder.⁵⁸

Râzî'nin mezhebiyle ilgili Murtaza b. Dâî er-Râzî, onun Şâfi'î olduğunu belirtirken, onun İmamiyye mensubu bir Ca'ferî olduğunu belirtenler de olmuştur.

Es-Sâmerrâî, Mustafa Gâlib'in Râzî ile ilgili; İsmâiliyye davetinin ortaya çıkmasında en etkili rolü üstlenen İsmâiliyye dâisi olduğunu; Paul Kraus'un da aynı paralelde görüş bildirerek İsmâiliyye mezhebinin dâîlerinin büyüklerinde olduğunu, onun Fâtımî mezhebine davetiyle meşhur olduğunu, Taberistan, Deylem ve özellikle

⁵⁶ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 105; “Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye”, 12.

⁵⁷ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 105.

⁵⁸ Muhammed Cevad Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, trc. Mhemet Mahfuz Söylemez v.dğr. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 211M.S.), 255.

İsfahan ve Rey bölgelerinde yapmış olduğu siyasî faaliyetlerle büyük bir devre imza attığını belirtmiştir.⁵⁹

Yine bu bağlamda bilgi veren Kâdı Abdülcebbâr da Râzî'nin Karmatîlerin davet emrine uymuş olmasını “teslimiyet” ifadesi ile belirterek Fâtımîlerin büyük bir dâîsi olduğunu belirtmiştir.⁶⁰

Oregon Üniversitesi İslami araştırmalar bölümünden David Hollenberg, Râzî ile ilgili “erken dönem misyonerlerinden” ifadesini kullanarak onun Şîîlere karşı mücadele eden bir İsmâiliyye dâîsi olduğunu ifade etmiştir.⁶¹

Hüseyin Hemedânî; Suyûtî, Bataleyevsî, Yâkût el-Hamevî ve Aynî gibi müelliflerin Râzî'nin mezhebi ile ilgili bir görüşte bulunmadığını ifade etmiştir.⁶²

Bütün bu bilgiler doğrultusunda Ebû Hâtim er-Râzî'nin gerek kimliğini gerek aslını ve gerek de mezhebini gizlemiş olmasına rağmen özellikle tezimizin de konusu olan *Kitabu-z Zîne* adlı eserinde mezheplerin tanımlarını yaparken kullanmış olduğu argümanlarla Batınlık düşüncesine sahip olduğu konusunda kanaatlerin oluşmasına vesile olmuştur.⁶³

Karmatîlerin büyük bir dâîsi olan Ebû Hâtim er-Râzî *Kitabü'l-İslah* adlı eserinde, Nesefînin bazı görüşlerine karşı savunmalar yapmış ayrıca bir kavramlar sözlüğü olan *Kitâbü'z-Zîne* adlı eserinde isim vermediği halde bazı kaynaklarda Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî olduğu tahmin edilen kişiye karşı nübüvveti savunduğu ve nübüvvetin ispatını aklî delillere dayandırdığı *A'lâmü'n-nübüvve* adlı eseriyle Horasan ve Mâverâunnehir bölgesinde İsmâilî literatüre ciddi bir katkıda bulunmuş ve İsmâiliyye dâîsi olduğu fikrinin oluşmasında etkili olmuştur.⁶⁴

Râzî'nin bu argümanlarının yanı sıra yaşadığı dönemlerdeki tarihi olaylarda başta İsmâiliyye mezhebinin siyasî faaliyetlerinde etkin bir isim olduğunu söylemek çok zor değildir.

İsmâilîler; Karmatîler, Fâtımîler ve Alamut İsmâilîleri gibi adlarla devletler

⁵⁹ “Kitâbü'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye”, 10.

⁶⁰ Avcu, “Karmatîler”, 26.

⁶¹ David Hollenberg, “Accounts of the Formation of Pre-Islamic Scriptures in Fatimid Sources”, *The Ismaili Thread* (Intellectual Interactions in the Islamic World: The Ismaili Thread, Londra: The Institute of Ismaili Studies, 2016).

⁶² Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 22.

⁶³ “Kitâbü'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye”.

⁶⁴ Avcu, “İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları”, 169; Akkuş Süleyman - Özer Zülkif, “Ebû Hâtim er-Râzî'ye Göre Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Delâleti”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/32 (2015): 17-32.

kurmuş ve kısa bir zaman içerisinde Şîî Batınî düşüncenin sistematik bir hale gelmesinde etkili olmuşlardır. Bu devletler bünyesinde yaptıkları faaliyetlerle Sünnî düşünce sistemine karşı alternatif bir Şîî Bâtınî düşünce ortaya koymuşlardır.

Yapılan bu faaliyetlerde gerek İsmâîlî düşüncenin sistematikleşmesinde üstlendiği rolle; gerek yaptığı dâîlik faaliyetleriyle; gerek de İsmâîlî literatüre kazandırdığı eserlerle “özellikle Bâtınî düşüncüyü ortaya koyan eserlerle” büyük bir payı bulunan Ebû Hâtim er-Râzî siyasî kimliği ile çok fazla öne çıkmasa da en azından fikrî çalışmaları açısından Nahşebî nisbesiyle de bilinen ve Horasan’da faaliyet gösteren Muhammed b. Ahmed en-Nesefî el-Pezdevî ile birlikte yaptığı çalışmalarla dönemin büyük siyasî aktörlerinden olduğu aşikârdır. Sünnî düşünce sistemine karşı büyük bir faaliyet gösteren Batınî düşünce sistemine sahip olan bu devletlerde resmî bir yönetici olarak göze çarpmayan Râzî’nin, bu devletlerin sahip olduğu siyasî görüşlerin yapılanmasında büyük pay sahibi olduğu ortadadır. Bu düşünce sisteminin etkileri, Selçuklu Devleti’nin Sünnî düşünce sistemini korumaya yönelik faaliyetleri, Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin Kuzey Afrika’daki fetihleri ve Moğolların Alamut İsmâîlîlerini tarihten silmeleri ile büyük ölçüde azalmıştır.⁶⁵

1.3. Eserleri

Ebû Hâtim er-Râzî ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte nerdeyse bütün araştırmacılarca kabul edilen ortak görüş onun büyük bir İsmâîliye dâîsi ve bu hareketin en büyük öncülerinden biri olduğudur. Râzî’nin dilbilimsel, edebî, ahlâkî, felsefî ve tarihî yönden çok iyi yetişmiş bir müellif olduğu konusunda da araştırmacılar ortak görüş içerisindeyler. Aynı zamanda onun büyük bir dilbilimci olduğu Arap dili konusunda bir uzman olduğu ve Arap dili ve belagati üzerine eşine çok rastlanmayan büyük bir eser telif ettiği de ortak görüşe varılan bir konudur.

Yer verdiği konular açısından eserleri tetkik edildiğinde Râzî’nin, Fıkıh, Tefsir, Hadis ve Dilbilim gibi birçok alana hitap etmesiyle ilk dönem müellifleri arasında önemli bir yere sahip bir şahsiyet olduğu görülmektedir. Hem büyük bir İsmâîliye dâîsi hem hadis rivâyet eden bir hadis râvîsi hem bir fıkıh âlimi hem de döneminin çok önemli bir dil bilimcisi olması açısından ilmî yönüyle dikkatleri üstüne çekmiş bir müelliftir.

⁶⁵ Ethem Ruhi Fıġlalı, *Günümüz İslâm mezhepleri* (İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı yayınları, 2008), 281; Avcu, “İsmâîliye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları”, 165.

İslam tarihinin eski kaynaklarına göz attığımızda farklı farklı eserlerde, sayılamayacak kadar yerde Râzî'nin isminin geçtiğini görmekteyiz. İslam Tarihi, Tefsir, Hadis, Makâlat vs. kaynaklarında yaptığımız taramalarda özellikle hadis rivâyet etmiş olmasından ve Cerh ve Ta'dil yönünden hadis rivâyet eden râvîlerle ilgili görüş bildirmesinden dolayı neredeyse yüzlerle ifade edilebilecek yerde ismine rastladık.⁶⁶ Ayrıca garîbü'l-Kur'ân garîbü'l-hadîs konusunda uzman bir şahsiyet olduğu⁶⁷ da zikredilmekle birlikte bu alıntıların büyük bir kısmının aynı kaynaklardan alınan tekrarlar olduğunu gördük. Kaynaklarda isminin bu kadar çok yerde zikredilmesine rağmen kendisi ve eserleri hakkında çok fazla bilgi bulunmaması dikkat çekicidir. Bu konu ile ilgili yukarıda bilgi vermiştik.

Râzî'nin ilmî ile ilgili büyük şöhrete sahip oluşu onun fazileti, edebi, çok hadis dinlemiş olması, hadis sohbetlerinde çokça bulunmuş olması ve dil konusundaki uzmanlığı ile ilgilidir. Abdullah Sellum, Suyûtî'nin Râzî'yi dilbilimci olarak niteleyerek ondan bahsetmesinin de onun şöhretinin bir işareti olduğunu söylemiştir.⁶⁸

İlmî konularda bu kadar büyük bir şöhrete sahip olan, bu kadar çok yerde ismi geçtiği halde kaynaklarda eserleri ile ilgili zikredilen son derece sınırlı bilgiler arasında "Râzî'nin aslında 15'e yakın eserinin olduğu"⁶⁹ bilgisi bulunmaktadır. Ancak bu bilgi bir iddia olmaktan öteye geçmemiştir.

Kaynakların birçoğunda Ebû Hâtim er-Râzî'ye nispet edilerek ismi zikredilen beş eser bulunmaktadır. Fakat bunların iki tanesinin sadece ismi bazı kaynaklarda geçmekte ancak kendileri günümüze kadar ulaşamamış eserler olduğu, geriye kalan üç eserin ise büyük bir kısmının günümüze kadar ulaşabildiğini görüyoruz.⁷⁰

Ebû Hâtim er-Râzî'nin eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

---

⁶⁶ İsmi ve hayatı bölümlerinde bu kaynakların bir kısmı verildiğinden ve kaynakların fazla olmasından dolayı burada tekrar vermemeyi uygun gördük.

⁶⁷ el-Bikâ'î, *Nazmu'd-Durer Fî Tenâsubi'l-Âyâti Ve's-Suver*, 1: 244; Ebû'l-Fadl Celâlu'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî es-Suyûtî, *El-Itkân Fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (yy, 1974), 2: 133.

⁶⁸ "Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye", 13.

⁶⁹ İbrahim Türkoğlu, "Ebû Hatim Ahmed B. Hamdân er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adli Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri", *Beû İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015): 164.

⁷⁰ Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân", 10: 148-150.

1.3.1 el-Cami'

Ebû Hâtim er-Râzî'nin günümüze kadar ulaşamayan eserlerinden biri başta fıkıh konusunda olmak üzere diğer konuları da içeren *El-Cami'*⁷¹ adlı eseridir. İsmi kaynaklarda geçmesine rağmen günümüze ulaşmamış olması batın kitabı türünde bir eser olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir.

1.3.2 er-Rec'a

Ebû Hâtim'in günümüze kadar ulaşamamış olan diğer bir kitabı da *er-Rec'a* adlı eseridir. Bu kitabı, Keysâniyye'nin ortaya atmış olduğu rec'at fikrine karşı çıkmak için yazmıştır.⁷² Ancak müellifin bu kitabı günümüze kadar ulaşamamış olsa da Ebû Hâtim er-Râzî bu konudaki görüşler ve karşıt görüşler ile ilgili bir kitap yazmış olduğunu belirterek konuyla ilgili daha fazla bilgi edinmek isteyenlerin, yazmış olduğunu belirttiği bu kitaba yönlendirmiştir. Müellif bahsettiği bu kitapla ilgili başka herhangi bir bilgi vermemiş olmakla beraber bu kitabının adını da burada zikretmemiştir.⁷³ Söz konusu bu eserin *er-Rec'a* adlı kitabı olduğunu düşünüyoruz.

1.3.3 el-İslâh

Râzî'nin günümüze kadar ulaşan eserlerinden biri olan ve beş yüz sayfadan oluştuğu⁷⁴ belirtilen *el-İslah*, Râzî'nin felsefî alanda verdiği eserlerden biridir. "Daha çok tabiat felsefesi konularını ihtiva eden eser İsmâiliyye'nin en eski kaynağı kabul edilir. Abdullah Muhammed b. Ahmed en-Nesefî en-Nahşebî(ö.331/943)'nin kaza ve kader hakkındaki görüşlerini içeren kitabı *el-Mahsûl'e* reddiye amacıyla yazdığı bilinmektedir. Nahşebî'ye ait bazı görüşlerin tenkit edildiği ve ıslah edilmeye⁷⁵ çalışıldığı eser Hasan Minûçihîr tarafından Tahran'da yayımlanmıştır. Ebû Ya'kûb es-Sicistânî, Ebû Hâtim'in yönelttiği tenkitler karşısında Nahşebî'yi müdafaa etmek

⁷¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 236; İbn Teymiyye, *Minhâcû's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 105.

⁷² Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân", 10: 148-150; Avcu, "Karmatîler", 241.

⁷³ es-Sâmerrâî, *el-Ğulüvv*, 311-312.

⁷⁴ Türkoğlu, "Ebû Hatim Ahmed B. Hamdân er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adli Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri", 166.

⁷⁵ Avcu, "İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları", 169.

için buna *en-Nusra* adıyla bir reddiye yazmış, Hamîdüddin el-Kirmânî *er-Riyâz fi'l-hükm beyne 'ş-şeyhayn* adlı eserde ikisinin arasını bulmaya çalışmıştır.”⁷⁶

Râzî'nin hayatı ile ilgili bilgi verdiğimiz bölümde; Râzî'nin beklenen imam hususundaki görüşlerini ortaya koyduğunu ve beklenen imamın zuhurunun yakın olduğunu belirttikten sonra zuhurun meydana gelmesi ile ilgili bir tarih verdiğini ancak bu tarih geldiğinde zuhurun meydana gelmemesi üzerine o bölgenin halkı tarafından görüşünün yanlış olduğu gerekçesiyle ona karşı cephe alındığını hatta onu öldürmek istediklerini belirtmiştik.

Râzî'nin *el-İslah* kitabını bu dönemde yazdığı düşünülmektedir.⁷⁷

1.3.4 A 'lâmü'n-Nübüvve

Ebû Hâtim er-Râzî'nin, isim zikretmeden “Mülhid” olarak değerlendirdiği ancak daha sonraki müelliflerce Tabip filozof Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî olduğu belirtilen⁷⁸ kişinin nübüvveti yönelttiği tenkitleri cevaplandırarak Hz. Muhammed'in (s.a.s.) peygamberliğini ve nübüvvet müessesesini aklî temellere dayandırarak, aklî delillerle ispat etmeye çalıştığı eseridir.⁷⁹

Kitabın birinci sayfası kaybolduğundan reddiyenin kime yazıldığı bilinmediği de belirtilmektedir.⁸⁰

Bu eserde Kur'an'ın, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) peygamberliğine delaleti, Kur'an'ın İ'cazı, Halku'l Kur'an, beş ezeli ilke, nübüvvetin delilleri ve daha birçok konuda bilgiler yer almaktadır.

“*A 'lâmü'n-Nübüvve*, her biri ayrı birer bölüm kabul edilebilecek olan yedi babdan oluşur ve her bab da kendi içinde çeşitli fasıllara ayrılır. Dört fasıldan meydana gelen birinci bölümün ilk faslında, filozof Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hatim arasında geçen ve dolayısıyla kitabın ana fikrini de ihtiva eden bir münazaranın özeti yer alır. Sekiz fasıldan oluşan ikinci bölümde, filozof Ebû Bekir er-Râzî'nin dinin

⁷⁶ Yavuz, “Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân”, 10: 148-150.

⁷⁷ Madelung - Tan, “İsmâîlîlik Eski ve Yeni Davet”, 287.

⁷⁸ Kaya, “Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hatim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma”, 53.

⁷⁹ Yavuz, “Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân”, 10: 148-151; Mansur Teyfurov, “Ebû Hâtim Ahmed B. Hamdân er-Râzî, Kitâbu'z-Zîne Fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2015): 43; Süleyman - Zülkif, “Ebû Hâtim er-Râzî'ye Göre Kur'an'ın Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Delâleti”, 81; Türkoğlu, “Ebû Hatim Ahmed B. Hamdân er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adli Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri”, 160.

⁸⁰ Özer, *Ebû Hâtim er-Râzî'ye Göre Hz. Muhammed'in Peygamberlik Delilleri*, 9-12.

taklitçiliği teşvik edip düşünmeye engel olduğu, dinî metinlerin birbiriyle çeliştiği, din sâliklerinin kendi inançlarını başkalarına kaba kuvvet kullanarak kabul ettirmeye çalıştıkları iddiaları yer almakta ve müellif tarafından bunların her birine cevaplar verilmektedir. Kitabın dördüncü bölümünde altı fasıl yer alır. Burada Sokrat, Eflâton ve Aristo dâhil olmak üzere eski Yunan filozoflarının birbiriyle çelişen, değişik tanrı ve âlem telakkilerini benimsedikleri belirtilerek esas çelişkinin filozoflar arasında mevcut olduğu anlatılır ve birbirini tasdik eden peygamberlere uymanın sadece akla güvenerek çelişik fikirler öne süren filozoflara uymaktan daha tutarlı olduğu, en yakın çevresinde olup bitenleri bile kavramaktan âciz kalan insan aklının madde ve gayb âlemine ait bilgileri kuşatamayacağı noktasına dikkat çekilir. Beş fasıldan oluşan beşinci bölümde savaşların dinî ihtilâflardan kaynaklandığı iddiasına karşılık bunların daha çok iktisadî, siyasî ve coğrafi sebeplere dayandığı görüşü savunulur. Bu bölümde Hz. Muhammed (s.a.s.)'in nübüvvetine ve gösterdiği mucizelere yapılan itirazlar da cevaplandırılır. Altıncı bölümde Hz. Peygamber (s.a.v)'in nübüvvet delillerinden biri olarak, Kur'ân-ı Kerîm ele alınarak incelenir. Dört fasıldan meydana gelen yedinci bölümde, insanların kâinatla ilgili bütün bilgilerini filozoflara borçlu oldukları, peygamberlerin bu konularda hiçbir şey öğretmediği iddiası bahis konusu edilir. Bu iddia asılsız kabul edilerek filozoflar dâhil, insanların her alanda sahip oldukları bilgilerin kaynağını peygamberlerin teşkil ettiği hususu çeşitli örneklerle ispat edilmeye çalışılır ve konuyla ilgili olarak değişik ilimlerden örnekler verilerek karşılıklı tartışma sürdürülür.”⁸¹

1.3.5 Kitâbü'z-Zîne

Mezhepler Tarihi literatürüne baktığımızda İsmâilî yazım geleneğinin diğerlerinden farklı olduğu ve bu farkın da propagandalarını gizli yaparak dikkatleri üzerlerine çekmeden taraftar toplamaya çalışmalarından kaynaklandığını dolayısı ile de batın ve zahir kitabı denilen iki farklı türde eser verdiklerini belirtmiştik. Batın kitaplarında genel itibariyle gizli yürütülen bir faaliyetin doktrinleri anlatıldığından ve bu doktrinler de çoğunlukla mevcut idarenin siyasî ya da dinî fikirlerine aykırı

⁸¹ Türkoğlu, “Ebû Hatim Ahmed B. Hamdân er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adli Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri”, 165; Kaya, “Ebû Bekir er-Razî ile Ebû Hatim er-Razî Arasında Geçen Tartışma”, 52-54.

olduğundan bu eserlerin müelliflerinin güvenliği hususunda herhangi bir problemin oluşmaması gayesiyle eserlerin müellifleri ya müstear isimler kullanmış ya da müellif isimleri zikredilmemiştir.

Kitabu'z-Zîne İlk dönem İsmâîlî literatürün ilk örneklerinden biri olmasına rağmen eserin ismi ve müellifi konusunda kesin denilebilecek bilginin bulunduğu bir eserdir. Bunun sebebi de bu eserin batın kitabı olmayıp, toplumun tamamına yönelik bir zahir kitabı olarak yazılmış olmasındandır.

Kaynakların büyük bir çoğunluğunda eserin ismi *Kitâbu'z-Zîne* şeklinde zikredilen eserin tam ismi *Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye* şeklindedir. Ancak ez-Zeccâî (ö.337/949), eserin ismini *ez-Zîne fi'l-Mustalahâti'l-İslâmiyye* şeklinde zikretmiştir.⁸²

Hicrî dördüncü asrın ilk dönemlerinde yazıldığı belirtilen *Kitâbü'z-Zîne*'nin⁸³ İsmâîliyye Dâîsi Gıyâs'ın dâîlere yönelik yazmış olduğu ve dâîliğin arasında el kitabı olarak kullanıldığı belirtilen *Kitâbü'l-Beyân* adlı eserin planına göre yazıldığı belirtilmektedir. Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisinde ve diğer bazı kaynaklarda dört yüz civarında terimin açıklandığı belirtilen ancak⁸⁴ İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinde dört yüz terim olarak değil dört yüz sayfadan oluştuğu belirtilen *Kitâbu'z-Zîne*, İsmâîlî bir yazar tarafından yazılmış ve günümüze kadar ulaşmış muhtemelen ilk makâlât türü eserdir.⁸⁵

Kitabu'z-Zîne aynı zamanda ilk dönemde yazılmış bir Mezhepler Tarihi Kavramları (terimleri) sözlüğü mahiyetinde olması sebebiyle Mezhepler Tarihi literatürü açısından son derece önemli bir eserdir.

Asırlar boyunca kayıp durumda olan kitap yüzyıllar sonra farklı kütüphanelerdeki el yazması nüshalarının farkına varılarak tahkik edilmiş ve Mezhepler Tarihi literatürüne kazandırılmıştır. *Kitâbu'z-Zîne*'nin م ح ي س ك ع şeklinde⁸⁶ isimlendirildiği ve farklı kütüphanelerde bulunan altı farklı nüshası

⁸² Teyfur, *Ebû Hâtim er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri Ve Önemi*, 63.

⁸³ Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*.

⁸⁴ Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân", 10: 148-151.

⁸⁵ Avcu, "Karmatîler", 241.

⁸⁶ Teyfur, *Ebû Hâtim er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri Ve Önemi*, 63-65 Kaynak gösterdiğimiz çalışmalarda bu harflerin neden kullanıldığı ile ilgili

bulunduğu kaydedilmektedir.⁸⁷ Hüseyin el-Hemedânî tarafından tahkik edilip yayınlanmış olan eserin daha sonra sadece mezheplerin tanımlanması ve mezhepler oluşumu vs. hakkında bilgiler içeren üçüncü bölümü Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî tarafından tahkik edilerek *el-Ğulüvv ve'l-Fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil-İslâmiyye* adlı eserinin ekinde neşredilmiştir.

es-Sâmerrâî, eserinde genel olarak mezhep, gurup, fırka ya da ekol diye tanımlanan İslamî düşünce hareketlerine yer vermiş bu hareketler ve hareket tarzları hakkında bilgiler vermiştir. Bu hareketlerin kendilerine göre belirledikleri üsluplar hakkında geniş bilgiler sunduktan sonra gulûv kelimesinin tanımını yapmış, gulat fikirlerin ortaya çıkışı ve özellikle de gulat gurupların üslupları ile ilgili bilgi vererek bu fikirlerin tezahür sebeplerini açıklamış, insanların buradaki rolünü, İslam'dan önce ve sonra insan konusunu ele almış, İslam'ın insanların fikirlerine etkisinden bahsetmiş, yönetim anlayışlarıyla bu yönetim anlayışları doğrultusunda insanların hareket tarzıyla ilişkili, ekonomik ve sosyal hayat ile ilgili bilgiler vererek bütün bunların yeni fikir ve mezheplerin oluşumlarıyla bağlantılarını geniş bir şekilde açıklamıştır.⁸⁸

Kitabu'z-Zîne'nin yazılış amacı meşhur bir dâî olan Ebû Hâtim er-Râzî'nin yaşadığı çevrelerde özellikle de Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki Gulat guruplar ve Şîî İmâmiyye ve Zeydiyye mensuplarını⁸⁹ kendi tarafına çekmek yani taraftar toplamaktır. Müellifin mezhep tanımlamaları yaparken Şîî düşünce ekollerindeki tanımlamaya paralel olarak, Şîa'yı Hz. Ali taraftarları olarak tanımlayıp Muaviye taraftarlarını ise Ahzâb olarak tanımlaması⁹⁰ onun belirttiğimiz yönde bir amaç güderek bu eseri yazdığı fikrini kuvvetlendirmektedir.

Eser üç bölümden oluşmakta olup birinci bölümde Kur'ân-ı Kerîm ve Hadislerde yer alan ve Garîbü'l-Kur'an⁹¹ ve Garîbü'l-Hadis⁹² diye adlandırılan başka

---

herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak biz harflerin kütüphanlerdeki tasniflerde kullanılan sınıflandırma işaretleri olduğunu düşünüyoruz.

⁸⁷ Râzî, *Kitabu'z-Zîne*, 35.

⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. es-Sâmerrâî, *el-Ğulüvv*.

⁸⁹ Avcu, "İsmâliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları", 174.

⁹⁰ es-Sâmerrâî, *el-Ğulüvv*, 259-262.

⁹¹ İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, t.y.), 13: 379-380; Aydın Temizer, "İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz -Garîbü'l-Kur'ân Örneği-", *ilahiyat*, 1 (31 Aralık 2018): 38-40; Osman Kara, "Ferâhî'nin Müfredâtı'l-Kur'ân'i Ve Garîbü'l-Kur'ân İlmindeki Yeri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (13 Ocak 2016): 199-202.

dil ve lehçelerde kullanılıp Allah'ın(cc) Kur'an-ı Kerim'de zikrettiği bazı isim ve kelimelerin Câhiliyye ve İslâmî devirdeki anlamları; Arap edebiyatı, Arap dilinin ve şiirin faziletleri ile İslâmî terimler ve manalarını içermektedir.⁹³ Ayrıca Arap dilinin yapısı, belagati, aruz ve i'rab ile ilgili bilgilerle birlikte Arap Dilinin üstünlüğü ve Şiirin üstünlüğünden bahsedilmektedir. Cahiliye şiiri, şiirin o dönemdeki önemi, Müslümanların şiire karşı tutumu ve şiirle iştigalleri vs. gibi konular da yer almaktadır.⁹⁴

Eserin ikinci bölümünde Besmele'yi ilk kez İslam'ın ortaya koyduğunu ifade ederek⁹⁵ Besmele, Lafzatullah, Esmaü'l-Hüsna gibi, Allah'ın isim ve sıfatları, kaza-kader, dünya, ahiret, insanlar ve cinler, şeytan ve sıfatları, cennet, cehennem, günah ve sevap gibi terimlerin açıklaması gibi konularda bilgi verilmektedir.⁹⁶

Bu bölümde başlı başına bir alan olan iştikak⁹⁷ konusuna da giren kelimelerin asıl manaları ve bu kelimelerin üzerine harfler eklenerek yeni kelimelerin türetilmesi, kelimelerin harflerinin birbiriyle ve kelimelerin birbiriyle uyumu ve ahengi ayrıca karşılaştırmalı dilbilim (comparative linguistics) kapsamında değerlendirilebilecek Arapça ve Farsça'nın sesleri ele alınmıştır.⁹⁸

Ebû Hâtim er-Râzî eserin üçüncü bölümünü bizim de tezimizin konusu olan ve tezimizde tercümesini yaptığımız; mezheplerin isimlerini, manalarını, neden bu şekilde isimlendirildiklerini, isimlendirme yapılırken dayandırıldıkları noktaları, isimlendirmelerdeki nispetleri ve nispet edilmelerine sebep olan kişi, olay ya da görüşleri ve mezheplerin temel görüşleri hakkında bilgiler sunmuştur.

---

⁹² M. Yaşar Kandemir, "Garibü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, t.y.), 13: 376-378; Mustafa Demir, "Hadis İlimleri Açısından Hattâbî'nin Garibü'l-Hadis Adlı Eserinin Değerlendirmesi", *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi* 16/2 (01 Ocak 2016): 98-100.

⁹³ Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân", 10: 148-150.

⁹⁴ Türkoğlu, "Ebû Hatim Ahmed B. Hamdân er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adli Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri", 167; Teyfur, *Ebû Hâtim er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adli Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri Ve Önemi*, 37.

⁹⁵ Hamza Yeşildal, *Ebû Hâtim Ahmed B. Hamdân er-Râzî'nin Kitabı'z-Zîne Adli Eseri Ve Şii Makâlât Geleneğindeki Yeri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005).

⁹⁶ Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed B. Hamdân", 10: 148-150; Türkoğlu, "Ebû Hatim Ahmed B. Hamdân er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adli Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri", 167.

⁹⁷ İştikâk kelimesi, terim olarak "Aralarında mâna ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi" demektir. Geniş bilgi için bkz. Hulusi Kılıç, "İştikâk", *İştikâk* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 439-440.

⁹⁸ Muammer Sarıkaya, "Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu", *Bilimname* 2004/1 (06 Ağustos 2014): 124.

Eserin tamamını incelediğimizde Râzî'nin, eseri telif ederken farklı üsluplar kullandığına şahit olduk. Eserin tamamına yakın denilebilecek büyük çoğunluğunda kavramsal analiz yöntemi kullanıldığını görmekteyiz.

Râzî'nin bu çalışmasının büyük bir kısmında Eş'arî'nin Makalatı'nı esas aldığı ve onun planı ile paralellik gösteren bir tarzda eserini telif ettiği ancak bazı durumlarda farklı tarzda bir üslup kullandığı da görülmektedir.⁹⁹ Eser'in büyük çoğunluğunda makalat tarzında bilgi vermesinin yanı sıra farklı bir üslup da kullandığının en bariz göstergesi 73 fırka hadisidir. Klasik mezhepler tarihi kaynaklarına göz attığımızda eserlerin birçoğunda mezheplerin tasnifi yapılırken bu tasnifin 73 fırka hadisine uygun olarak hak olmayan 72 batıl fırka ve özellikleri zikr edildikten sonra hak mezhep olarak görülen ve kurtuluşa erecek olan 73. fırka olarak fırka-i Naciye nin özellikleri belirtilerek tasnife son verildiği görülmektedir. Ancak *Kitabu'z-Zîne*'ye baktığımızda Râzî'nin bu şekilde bir tasnif yaparak kitabını Fırka-i Naciye ile bitirmediği, kitabın son kısmında tenasüh çeşitlerine yer verdikten sonra Ehl-i Ricat ile kitabını sonlandırdığı görülmektedir.

Çalışmamızın başındaki isimlendirme problemleri başlığı altında bilgi verirken Kutlu'nun, İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında isimlendirmenin genellikle *“bir âlimin veya kurucu kabul edilen bir şahsın adına nispetle isimlendirme; tarihi bir olaya dayandırmak suretiyle isimlendirme; fikirlerin ilk ortaya çıktıkları yere veya güçlü oldukları şehre nispetle isimlendirme; terimlere ve fikirlere dayalı isimlendirme; aşağılama ve hakaret içerikli isimlendirmeler ayet ve hadislerde geçen kelimelerden hareketle isimlendirme”* şekillerinde olabileceğini söylediğini belirtmiştik.¹⁰⁰

Râzî'nin de mezhep ya da fırkaları isimlendirirken bu minval üzere bir isimlendirmeye gittiğini ve bu etkenler doğrultusunda tanımlama yaptığını görüyoruz. Râzî'nin ayrıca eserinde mezheplerin isimleri, çıkış sebepleri, nispet edildikleri kişiler ve mezheplerin genel görüşlerine yönelik analizler yaptığı ve bu analizleri yaparken de Arap dilinin inceliklerini kullandığı görülmektedir. Daha önceden belirttiğimiz gibi Arap dili ve belagati konusunda yüksek bir bilgiye sahip olan, adeta bu konularda uzman denilebilecek bir şahsiyet olması onun mezhepleri

⁹⁹ Avcu, “İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları”, 176.

¹⁰⁰ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 128-133; Ayrıca bkz. Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, 444-458.

tanımlarken ortaya koymuş olduğu argümanların diğer müelliflerin kullandığı argümanlardan farklı oluşunun sebebini de açıklamaktadır. Müellifin, Marika'yı tanımlarken Marika'ya mensup kişilerin dine giriş ve çıkışlarını, iki ucu keskin bir okun tavşanın bir tarafından girip diğer tarafından çıkışı ile tanımlaması onun dil konusundaki uzmanlığı ve bu konudaki hünerini her alanda göstermeye yönelik bir çaba içerisinde olduğunu göstermektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Râzî'nin, kitabının ismini *Kitabu'z-Zîne* olarak belirlenmesindeki temel gayenin, insanların onun kitabını okuyarak, konuştukları meclislerde daha güzel konuşmalarını sağlamak için yazdığını belirtmesi bu gayenin belirgin bir göstergesidir.

Müellifin, bu analizlerin yanı sıra mezhep ve fırkaları alt dalları ile birlikte zikrederek onlarla ilgili de bilgiler verdiği görülmektedir.

Râzî'nin kitabını yazarken neredeyse tamamına yakın bir kısımda mezhepleri baz alarak, mezheplere yönelik bir tasnifi ön plana çıkardığı görülmektedir. Bu tasnifi yaparken de yukarıda belirttiğimiz gibi farklı üsluplar kullandığı görülmektedir. Örneğin çalışmanın hemen başında mezheplerin tariflerini yaparken dinle yakınlık veya dine aykırılık bakış açısına göre Ashâb-ı Heva (Ehva) ve'l-Mezahip ifadelerini kullanarak dinî ve dinî olmayan kavramlar üzerinden bir analiz ve tasnif yapmıştır. Ayrıca bidat ehli, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ve Mûnasıb gibi kavramları kullanarak yine dinî inancı ve hareket sistemini ön planda tutarak bir tasnif yaptığını görüyoruz.

Ayrıca müellifin eserinde ismini zikrettiği bazı fırkaların başka eserlerde farklı isim ya da varyasyonlarla isimlendirildiğini de tespit etmiş bulunmaktayız.¹⁰¹

Eserin ilerleyen kısımlarında mezhep tanımlamaları yaparken ve onlarla ilgili bilgi verirken, mezheplerin çıkış noktalarını ön plana çıkararak mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini baz alarak ikinci bir tasnif yöntemi kullanmıştır. Mürcie, Kaderiyye ve Ashab-ı Rey gibi mezhep tanımlamaları bu tarz tanımlamalara örnek gösterilebilir.

Tanımlamalarda kullandığı diğer bir yöntem ise mezheplerin nispet edildikleri kişi veya kişilerle ilişkilendirme esasına dayanmaktadır. Bu tarz tanımlamalara örnek olarak Hattâbiyye, İsmâiliyye, Zeydiyye, Abbâsiyye gibi birçok fırka gösterilebilir.

---

¹⁰¹ Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 500.

Eseri incelediğimizde bu tanımlamaları yaparken sık sık karşılaştığımız bir durum da mezheplerin ortaya çıkış sebepleri ile ilintili olarak tanımlama yapmasıdır. Hariciyye, Müşebbihe ve eş-Şekkâk gibi mezhepler de bu tanımlama türüne birer örnektir.

Eserin tahlilini yaparken Ebû Hâtim er-Râzî'nin yaptığı bazı isimlendirme veya tanımlamalar ile daha sonraki müelliflerin isimlendirme ve tanımlamaları arasında farklılıklar olduğunu tespit ettik. Örneğin her ne kadar müstakil bir başlık altında zikretmemiş de olsa Râzî'nin, Bezîğiyye'yi gulattan bir fırka olarak değerlendirip hakkında bilgi verdiğini görüyoruz. Ancak Râzî'nin Bezîğiyye şeklinde Ğ harfi ile isimlendirdiği fırkayı Cevat Meşkur'un¹⁰² Bezî'yye şeklinde Ğ harfi ile zikrettiğini görüyoruz.

Mezheplerle ilgili yazılmış olan *Kitabu'z-Zîne*'nin her ne kadar farklı kütüphanelerde farklı nüshaları bulunsa da el-'Uşeyrî ve el-Cevâlîkî gibi bazı müelliflerin *Kitabu'z-Zîne*'ye atfen kullandıkları bazı kelimelerden hareketle Hemedânî gibi araştırmacıların eserin halen gün yüzüne çıkmamış kayıp bölümlerinin olduğu fikrini beyan etmelerine vesile olmuştur.¹⁰³

Verdiğimiz tüm bilgilerle birlikte Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitabu'z-Zîne* adlı eserinin tahlili ile ilgili daha fazla bilgi verilmesinin fayda sağlayacağını farkındayız. Ancak *Kitabu'z-Zîne* ilgili daha önce hazırlanmış olan birçok çalışmanın bulunması ve çalışmamızın hacminin çok fazla artmamasının yanında eserin tercümesi kısmında da gerekli gördüğümüz durumlarda tahlillere yer verdiğimizden eserle ilgili verdiğimiz bu bilgilerle yetinmeyi uygun bulduk.

Müellif ve eser hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitabu'z-Zîne* adlı eserinin tercümesine geçebiliriz.

¹⁰² Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 87.

¹⁰³ Türkoğlu, "Ebû Hatim Ahmed B. Hamdân er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adli Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri", 167-168.

İKİNCİ BÖLÜM

HEVA VE MEZHEP SAHİPLERİ

2.1. Heva ve Mezhep Sahipleri

Hız. Ebû Ubeyd Allah'ın "Daha önce sapmış, birçoklarını da saptırmış ve dümdüz yoldan da şaşmış bir milletin arzu ve keyiflerine uymayın."¹⁰⁴ âyetiyle ilgili olarak Şa'bi'nin şöyle dediğini rivayet eder: "Allah Kur'an'da heva kelimesini hep olumsuz anlamda kullanmıştır."¹⁰⁵ Örnek olarak "Kim, Allah'tan bir yol gösterme olmaksızın kendi nefsinin arzusuna(heva) uyandan daha sapıktır"¹⁰⁶ ve "İşi hep aşırılık (heva) olan kimseye boyun eğme"¹⁰⁷ ayetlerinde olduğu gibi. Bunun örnekleri Kur'an'da çoktur. Heva kelimesinin hep şer anlamında kullanıldığını görüyoruz. Hayırda; irade ve niyet anlamında, şerde ise heva anlamında kullanılır. Bu da birden fazla hadiste apaçık anlaşılmaktadır.

Ebû Ubeyd, Meymun b. Mihran'ın şöyle dediğini rivayet eder: İslâm dışı diye adlandırılan her türlü hevadan uzak durun. Başka bir hadiste¹⁰⁸ ise bir adamın İbn Abbâs'a şöyle dediğini aktarır: "Hevamı hevana uyduran Allaha hamdolsun" bunun üzerine İbn Abbâs: "Her heva sapıklıktır" diye cevap verir.

Ebû Vilabe şöyle der: "Heva nifak gibidir. Allah nifakı farklı sözlerle anlatır ama hepsinin toplandığı merkez sapıklıktır.

Bazı âlimler der ki: Heva kendisine tapılan bir tanrıdır. "Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilâh edineni gördün mü"¹⁰⁹ âyeti bunu anlatır. Allahtan başkasına ibadet eden hevasına ibadet etmiş olur. Çünkü onun ibadeti ona bir fayda sağlamaz. Onun ibadeti onu cehenneme götürür; denilir. Başka bir âlim de der ki: Heva sahiplerinin bu isimle anılmaları; hevalarının kendilerini cehenneme götürmesinden dolayıdır. Heva denilmesinin sebebi, fikir sahibinin fikir yürütürken bir şeyde karar kılmaması, sabit bir temele dayanmamasıdır. O, hakkı bulamadığından daima taklitle hareket eder, hakkı ve kurtuluş yolunu bulduğunda ise onda karar kılar ve hakta sebat

---

¹⁰⁴ Bakara, 2/ 77

¹⁰⁵ Kelimenin aslına, siyak ve sibakına bakıldığında "ما" kelimesine delalet eder.

¹⁰⁶ Kasas, 28/ 50

¹⁰⁷ Kehf, 18/ 28

¹⁰⁸ Buradaki hadis; geçen olay anlamındadır.

¹⁰⁹ Furkan, 25/ 43

eder, sağa sola yalpalamaz.

Muhammed b. Ali'nin¹¹⁰ (a.s.)¹¹¹ şöyle dediği rivayet edilir: İnsan hakkı buluncaya kadar boğazla göğüs kafesi arasında gider-gelir gibi zikzak çizer. Hakkı bulduğunda ise rahatlar ve sükûnete erer. Heva sahipleri de bir guruptan diğerine geçmek suretiyle hareket ederler, asla bir şeyde karar kılmazlar. Heva sahibi için; hiçbir şeyi olmayan kişi denilmiştir.

Arap dilinde heva kelimesi “hiçbir şey” anlamındadır. Allah "*Onların kalpleri bomboştur*"¹¹² buyurmuştur. Yani hiçbir şey anlamazlar. Şair Zühre¹¹³ de şöyle der: “Sanki ondaki yük karanlıktan devekuşunun başına konulmuş, göğsü de bomboştur.”

Bunun için الرجل المرأة يهوى ها "erkek kadına âşık oldu" denilir. Çünkü erkeğin gönlü daima onu arzular ancak(sadece) onunla rahatlar. Şair şöyle der: Aşk nedir bilmezken, onun aşkı gelip beni buldu. Boş bir gönül bulup oraya yerleşti. Şair şunu demek istiyor: Gönülünü o kadının sevgisine bağlamadan önce sevgi nedir bilmezdi. Sonra hep onu arzuladı, onun muhabbetinde karar kıldı başkasına yönelmedi. İlk aşkında gezinip durdu.

Din ıstılahında kullanılan heva kelimesi hemzesiz هوى şeklindedir. Gökle yer arasını dolduran hava kelimesi ise hemzeli هواء şeklindedir.

Allah "*Nefislerinin arzularına uydular*"¹¹⁴ buyurur. İki kelime de bir manadan türetilmişlerdir. Her bir isim kendi manasına delalet etsin diye araları hemze ile ayrılmıştır.

Heva kelimesi re'y kelimesinin zıt anlamlısıdır. Çünkü heva sahibinin hiçbir görüşü yoktur. Danışmadan iş yapan kişiye keyfine göre davrandı, başkasının görüş ve düşüncesine dayanmadı denilir. Heva kelimesinin dindeki anlamına gelince; o sünnetin zıddıdır. Heva sahibi, Resûlullah'tan (s.a.s.) gelen bir sünnete dayanmadığından hevasına uymuş olur. O sabit bir temel üzerinde karar kılmadığından, hiçbir şey elde etmeksizin ve hiçbir amelden faydalanmaksızın şüphe ve tereddütler içerisinde kalır. Neticede varacağı yer cehennem olur.

Mezahib kelimesinin tekili mezheptir. "Bir yön tuttu" anlamındaki ذهب\يذهب

¹¹⁰ O İbn Ebi Hanife diye bilinen Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib'dir.

¹¹¹ Çalışmamızda (s.a.), (a.s.) vb. gibi birçok kısaltmayı “kitapta kullanıldığı şekliyle” kullandığımızdan farklılık gösterebilmektedir.

¹¹² *İbrahim*, 14/ 43

¹¹³ Tam ismi Ebû'l-Mudarrab (Ebû Ukbe) Kâ'b b. Zühre b. Rebîa (ö. 24/645 [?]) olan ve Müzeyne kabilesine mensup, meşhur *Kasîdetü'l-bürde*'siyle tanınan muhadram şair, sahâbî.

¹¹⁴ *Muhammed*, 47/ 14

filinden türetilmiştir. Mezhep kelimesi ise "tuttuğun, kendisinde devam ettiğin, onun dışındaki yollardan uzak durduğun yol ve yön" anlamındadır.

Alkame¹¹⁵ der ki: Hicran acısından dolayı gelişi güzel gidiyordum. Bütün bu uzak durmalar doğru değildi. Bir diğer şair ise: Güzel kadınlar (dansözler) bana: “Bir yol tutmadın dediler. Bende bir ayıp olmadığı halde beni ayıpladılar”

Kim hevasıyla bir şeyi seçer ve cemaatten ayrılırsa o bir yol tutmuş olur.

Mezhepler, fırkalar anlamındadır. Mezhep de fırka da olumsuz kelimelerdir. Mecazi anlam dışında ben şu mezheptenim veya şu fırkadanım denilmesi doğru değildir. Ben hak mezhep üzereyim ve hak fırkadanım denilir. Çünkü hak bütün mezhep ve fırkaları kuşatır. Hak sahibi cemaat üzerinde sabittir denilir. Çünkü o, görüşüyle bir mezhebi tutmamış ve bir fırkayı seçmemiştir. Ancak o cemaat üzerinde sebat etmiştir.

2.2.Bid‘at Sahipleri

Bid‘at, daha önce sözü geçmeyen ve onunla ilgili bir sünnet de cari olmayan bir şeyi meydana getirmektir. Daha önce örneği geçmeyen bir şeyi meydana getirene *بدیع السماوات و الارض* ¹¹⁶ "O, gökleri ve yeri örneksiz yaratandır" *ابدع الشيء* denilir. "O, gökleri ve yeri yoktan yaratan anlamındadır. Bedi‘ kelimesi feil vezninde olup müfil ve fail anlamındadır. Çünkü Allah bütün varlığı daha önce bir örnek olmaksızın yoktan yarattı. Bunun gibi daha önce hiçbir imamın öne sürmediği bir şeyi ortaya koyana mübdi ve mübtedi denilir. Allah şöyle buyurur: "*De ki: Ben türedi bir peygamber değilim*"¹¹⁷ Yani Allah'ın göndermiş olduğu ilk peygamber değilim, benden önce de peygamberler gelip geçti. Bunu doğrulayan Allah'ın şu sözüdür: "*Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir*"¹¹⁸ Allah buyurur: "*kendisine uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk. (Kendiliklerinden) icat ettikleri ruhbanlığa gelince; biz onu onlara farz kılmamıştık.*"¹¹⁹ Yani ruhbanlıkla ilgili

¹¹⁵ Tam ismi Alkame b. Abede b. en-Nu‘mân el-Fahl et-Temîmî (ö. 3/625 [?]) olan Câhiliye devri şairlerinden.

¹¹⁶ *Bakara*, 2/117

¹¹⁷ *Ahkâf*, 46/9

¹¹⁸ *Âl-i İmran*, 3/144

¹¹⁹ *Hadîd*, 57/27

Allah'tan bir kanun ve zamanlama gelmedi. Bilakis onu kendi yanlarından uydurdular.

Bid'at kelimesi **ركبة اجلسة اجهة** kelimeleri gibi **فعله** kalıbındadır. Daha önce bilinmeyen acayip bir şey bize geldiğinde bize bedi' bir şey geldi ve bize bedayi'i getirdi denilir. Şair der ki: "Eşa's'ın oğlu azdı, sende yeni bir şey arıyor, Allah bu bedayi' sahiplerini sulasın." Eşa's'ın oğlundan kasıt Abdurrahman b. Muhammed el Eşa's'tır. Haccac'a karşı çıkmıştı.

Bid'at sonradan meydana gelen her şeydir. Şair der ki: "Durmadan düşmanlar ve ispiyoncular bizi kötülüyorlar. İspiyoncuların kötülmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Kattamî der ki: "Eğer ahlakça düşük ve uyduruk şeyler yapıyorsa o takdirde o kadın helak oldu."¹²⁰

سقاء بدیع kelimesi **تسدحس** (yeni bulursun) anlamındadır. Yeni olduğunda **سقاء بدیع** denir. Dinde bid'at kavramına gelince, Allah'ın kitabında ve Resûlullah'ın(s.a.s.) sünnetinde olmayıp Resûlullah'tan (s.a.s.) sonra ortaya çıkan şeylerdir. Bunlara bid'at denilmesi Resûlullah'ın (s.a.s.) sünnet ve sîretinde bir örneğinin olmamasındandır.

“**ابدع الرجل بدعة وابتدع فهو مبدع و مبتدع و قوم مبدعون ومبتدعون**” Adam bid'at ortaya koydu bid'atı sahiplendi, o bid'atı ortaya çıkaran ve sahiplenendir. Bid'atı ortaya çıkaran ve sahiplenen topluluktur.” denilir. İbda' mastardır.

Bid'at dinde sonradan ortaya çıkan şeylerin ismidir. Bid'at sünnetin zıddıdır. Çünkü sünnette onunla ilgili bir şey gelmemiştir.

Şair der ki: "Atalarının kendilerine açtığı yolda yürüyen bir topluluktur. Her topluluğun bir yolu ve rehberi vardır."

Dinde hakkında bir sünnet, örnek ve ilke olan her işe sünnet denilir. İnsanların Resûlullah'tan sonra bir örnek ve ilkeye dayanmaksızın uydurdukları her şey bid'attır. Hadiste "sonradan ortaya çıkan her şey bid'attır ve her bid'at dalalettir ve her dalalet cehennemdedir."¹²¹ denilmiştir. Ali'nin (a.s.) hadisinde¹²² ise ""adamın biri kendisine: "Ey müminlerin emiri bize bid'at ve sünnetten haber ver" dediğinde Ali (a.s.) "Sünnet Resûlullah'ın (s.a.s) ortaya koyduğu şeydir. Bid'at ise sonradan

¹²⁰ Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 27.

¹²¹ Nesai, 3/188, 189/1578

¹²² Müellifin burada Hz. Ali'nin hadisi şeklinde bir ifade kullandığını ancak bununla Hz. Ali'nin bir sözünü mü kastettiği yoksa gerçekten Hz. Peygamber'in sözleri gibi Hz. Ali'nin sözlerini de hadis olarak mı kabul ettiği konusunda elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

ortaya çıkan şeylerdir." Peygamber (s.a.s): "En küçük şirk bir adamın bir fikir ortaya atıp ondan dolayı sevmesi ve öfkelenmesidir." "Kim bid'at sahibinin bid'atını reddederse o Allah yolundadır." ve "Benden sonra ortaya çıkacak her bid'atın yanında, Allah'tan ilhamla konuşan ve hakkı ilan eden, Ehl-i Beytimden vazifeli bir imam olacak, o bu bid'atı ve tuzak kuranların tuzağını hakkın nuruyla defedecektir." buyurur. Bununla zayıfları kastetmektedir. Ey akıl sahipleri ibret alınız ve Allah'a tevekkül ediniz.

Dinde bid'at uyduran sapıktır, helak olur ve şirk ismine müstahaktır. Çünkü Allah Resûlü: "Şirkin en düşüğü kişinin bir fikir ortaya atıp ondan dolayı sevmesi ve öfkelenmesidir." buyurur. Çünkü bu fiilinde Allah ile zıtlamış ve onun sıfatıyla bezenmiştir. Mubdi olan Cenab-ı Hakk'tır. Çünkü Allah varlığı örneksiz yaratmıştır. Kim bir örneğe dayanmaksızın dinde bir şey uydurursa o Allah ile zıtlamış ve Allah'tan uzaklaşmış, Kitab'ın söylemediği, hakkında hiçbir sünnetin gelmediği bir bid'atı uydurduğundan ve Resûlullah'ın sünnetini terk ettiğinden dolayı da Resûlullah'ın sünnetinden sapmıştır. O müşriktir, sapıktır, cehennemde helak olacaktır.

2.3.Sünnet ve Cemaatin Manası

Cemaat kelimesi ictima'dan, bir iş ve görüş üzerinde bir araya gelmekten alınmıştır. Cemaat kelimesi sünnetin arkadaşı ve iskeletidir. Bir kişi Resûlullah'ın sünnetine bağlı, kendisinden sonra bid'atçıların uydurduğu bid'atleri terk etmiş, kendilerini bir araya getiren bir hidayet rehberi olan bir imamın etrafında toplanmış cemaat ehliyle birlikte sebat etmişse "Filan, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaattendir" denilir.

Hadiste Efendimiz "Beni İsrâil 72 fırkaya ayrıldı, benim ümmetim ise 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri kurtulacak diğerleri helak olacaktır." buyurdu. "Ya Resûlullah kurtulan fırka hangisidir." denildiğinde Allah Resûlü: "O Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaattir. "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat hangisidir denildiğinde "Bugün benim ve Ashâbımın üzerinde olduğu yoldur." buyurdu.

Cemaatin zıddı ayrılıktır. Çünkü cemaat Resûlullah'ın sünnetine bağlı, emrinden çıkmadıkları ve görüşüne karşı gelmedikleri bir imamın etrafında toplanan topluluğun vasfıdır. Ayrılık ehli ise farklı görüş ve düşüncelerde birbirlerinden ayrılan, birbirini lanetleyen dağılmış insanlardır. Ayrılık onların vasfıdır. Ali'nin

(s.a.)¹²³ bir hadisinde¹²⁴, bir adam kendisine sorar: "Bize cemaat ehlini, ayrılık ehlini, sünnet ehlini ve bid'at ehlini anlat" dediğinde O: "Ayrılık ehli ne kadar çok olsalar da bana ve bana uyanlara muhalefet edenlerdir, bid'at ehli ise ne kadar çok olsalar da görüş ve arzularıyla hareket eden, Allah'ın emrine ve Kitab'ına ve Resûlünün sünnetine muhalefet edenlerdir. Sünnet ehli ise, ne kadar az da olsalar Allah'ın ve Resûlünün kendilerine açtığı yola sarılanlardır."

Bazı âlimler der ki: Cemaat ancak Resûlullah'tan alınan bir hilafet ve Allah'tan bir yardımla teyit edilmiş, doğruya erdirilmiş, muvaffak kılınmış, toplayıcı bir imamla meydana gelir. Allah'tan bir yardım ve Resûlullah'tan hilafet almayanlar kendilerine uyan, ayrılık ve bid'at ehli için fitnenin başıdır. Çünkü Allah: "*Hep birlikte Allah'ın ipine sınıksız sarılın*"¹²⁵ buyurur. Allah'ın ipi O'nun emanı, sözü ve kitabıdır. Allah Resûlü: "Allah'ın kitabı gökten yere uzatılmış bir iptir. Onun bir ucu Allah'ın Elindedir, diğer ucu da sizin elinizdedir."¹²⁶ buyurur. Ayetteki "*Ancak Allah'tan bir iple ve insanlardan bir iple*"¹²⁷ ibaresindeki *حبل* kelimesini Müfessirler: "Allah'tan ve müminlerden bir sözle" diye açıklarlar. Ayrılık ve ihtilaf ehli, ne kadar çok da olsalar Allah'tan yardıma mazhar, toparlayıcı ve telif edici bir imamın etrafında toplanmadıklarından cemaat ve sünnetin dışındadırlar. Sözleri batıl, amelleri zayi, işleri dağınıktır. Sünnet ve cemaat ehli, işlerini toparlayan yardıma mazhar bir imamın etrafında toplananlardır. Onlar bir nizam üzerinde, düzgün, yekvücutturlar ve Allah için birbirlerini kardeş edinmişlerdir. Onlar için imam onları sıraya koyan bir ip gibidir. Arap dilinde imam; nizam, iki farklı şeyi bir araya getiren, dağılmış olanları toparlayan örnektir. İmam onlar için bir örnek ve önderdir.

Şair Lebid¹²⁸ der ki. "Sen bize imam oldun ve bizi bir araya getiren ip oldun, tespih taneleri ancak iple korunur."

Tespih taneleri iple dağılmaktan korunduğu gibi imam da cemaat ehlini Resûlullah'ın sünneti üzerinde bir araya getirerek dağılmaktan, parçalanmaktan

¹²³ Kitabın orijinalinde Hz. Ali'nin isminden sonra "Salavatullahialehyi" kullanıldığından (r.a.) yerine (s.a.) kullanılmıştır.

¹²⁴ Bkz. 120 nolu dipnot.

¹²⁵ *Âl-i İmran*, 3/ 103

¹²⁶ Bu hadisin iki farklı rivayeti bulunmaktadır. Birincisi Cabir b. Mudim'den gelen rivayettir; Sahih-i İbn Hibban 1/329, 122; Taberani, el-Kebir 2/126, 1539. İkincisi Ebu Said el-Hudri'den gelen rivayettir; Ahmedb. Hanbel 3/14; İbn Ebi Şeybe, Musannef 7/176.

¹²⁷ *Âl-i İmran*, 3/ 112

¹²⁸ Tam ismi Ebû Akîl Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca'fer el-Âmirî el-Ca'ferî (ö. 40 veya 41/660 veya 661) olan ve Câhiliye devrinde de yaşamış olan (muhadram) muallaka sahibi İslâm şairi.

korur. Göz açıp kapama süresi kadar dahi onsuz yapamazlar. Yoksa ipi kopmuş tepih taneleri gibi dağılır ve helak olurlar. Allah Kur'an'da cemaat ehlini, Allah'ın kalplerini birbirine ısındırıldığı ve tek gaye etrafında bir araya gelen kişiler olarak vasıflandırmıştır. İşte bunlar Resûlullah'ın sahabeleridirler ki; Resûlullah "Onlar sünnet ve cemaat ehlidir." buyurmuş, sünnet ve cemaati de "Benim ve Ashâbımın üzerinde olduğu yoldur."¹²⁹ şeklinde tarif etmiştir. Ayrılık ehline gelince; onlar cemaat ehline zıt olanlardır. Bedenleri bir araya gelse de görüşleri ayrı, tuttukları yol dağınıktır. Allah: "*Sen onları toplu sanırsın. Hâlbuki kalpleri darmadağınaktır.*"¹³⁰ buyurarak onları bu şekilde vasıflandırmıştır. Bunlar Resûlullah'a muhalefet edenlerdir. Sünnete yapışan, cemaat üzerinde sebat eden cemaat ehli hakkında sünnet cari olunca, sünnet ve cemaat ehline muhalif olanlar hakkında da sünnet cari oldu. Onlar görünüşte bir gaye etrafında toplansalar da gerçekte birbirine muhalif, öfkeli, birbirlerinden uzaklaşan, biri diğerini tekfir eden insanlardır. Çünkü onlar Kur'an'ı görüşlerine göre te'vil eder; dini, mezheplerine kıyas ederler. Kim hangi görüşü güzel bulursa onu tutar. Yardıma mazhar bir imamdan ve âlimden yardım almazlar. Kendi akıl ve tercihlerine dayanırlar. İsbet etseler hata yapmış olabileceklerinden korkarlar. Hata etseler isabet ettiklerini zannederler. Müminlerin emiri Ali b. Ebî Talib (a.s.) onları şöyle vasıflandırmıştır: "Korunaklı bir kaleye sığınmazlar ki korunsunlar. Sağlam bir direğe dayanmazlar ki emniyette olsunlar. Onları doğruya götürecek bir rehber ve önderleri yoktur. Onlar başıboş insanlardır. Sanki onlar Allah'ın: "*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder*"¹³¹ sözünü ve Resûlullah'ın: "Kim zamanının imamını tanımadan ölürse cahiliye üzerine ölmüş olur." sözünü duymamışlardır. Cahil olarak yaşar, sapık olarak ölürler. Durumu böyle olanlardan olmaktan Allah'a sığınırız. Bu, çobanı olmayan ve başlarında imamı olmayan memleketin halkıdır. Cemaat ehline gelince kalpleri ve görüşleri birdir. Tertemiz, doğruya erdirilmiş, yardıma mazhar bir imama yapışmışlardır. Dinleri hususunda içinden çıkamadıkları konularda ona müracaat ederler, o da onları körlük karanlığından çıkarır Allah'ın Kitab'ı ve Resûlullah'ın sünneti ile amel ederek onların şüphe ve tereddütlerini giderir. Onlar o imamın nuruyla aydınlanır. İlminden istifade eder ve ona uyarlar. Âlim olarak yaşarlar, mümin ve hidayete ermiş olarak

¹²⁹ Tirmizi, 246; Müstedrek, İlim 455.

¹³⁰ *Haşr*, 59/14

¹³¹ *Kıyame*, 75/36

ölürler. Hidayet nurunu görüp hidayete erdiler. Sapıklığı tanıyıp ondan kurtuldular. Dünyada hidayet rehberleriyle tanınırlar. Ahirette ise imamlarıyla çağrılırlar. Kimin kitabı sağ eline verilirse işte onlar kitaplarını okurlar ve zerre kadar zulme uğramazlar. Kim bu dünyada kör ise o ahirette de kördür ve yolca daha sapıktır. İnsaflı olsalardı, kurtulurlardı. İnadı bıraksalardı, rahat ederlerdi. İyi düşünselerdi, bileceklerdi ki insanlar rehbersiz, imamsız düzelmezler. Ancak yolu tanıyıp hidayete erenler istikamete ererler. Ancak imamı tanıyıp ona uyan selamet bulur. Şair Efveh¹³² der ki: "Rehberleri cahil olan insanlar asla düzelmezler, hep kargaşa halinde yaşarlar."¹³³ Boş yaşayan, cahile uyan kişiden daha mazurdur. İki de kınanmayı hak ederler. Mazur odur ki; adil imamı bulup hidayete erer, öğrenip kavrar bir rehberin eteğinden tutup kurtuluşa erer. Yeryüzü Allah'ın, mahlûkatına karşı hücceti olan âlim bir imamdan boş olmaz. Biri gidince yerine halefi gelir. Resûlullah (s.a.s) onlar hakkında: "Bu ilmî her neslin adil olanları taşıyacaktır. O ilimden cahillerin tahrifini, aşırı gidenlerin te'vilini ve batılda gidenlerin hırsızlığını giderecektir."¹³⁴ buyurur. Müminlerin emiri Ali b. Ebî Tâlip (s.a) onları şöyle anlatır: "Yeryüzü, hücceti ayakta tutandan boş olmaz. Ya hakkı açık konuşur ya da perde altında Allah'ın hüccet ve delilleri yok olmasın diye korkuyla hareket eder. Onlar hidayetin önderleri, karanlığın lambalarıdır. Bir şairin dediği gibi: "Onlar karanlığın yıldızlarıdır. Bir yıldız kayınca yerine yeni bir yıldız gelir."¹³⁵ Bir diğer şair de şöyle der: "

İçimizdeki bir büyüğümüz yok olursa yerine başka bir büyük geçer.¹³⁶

İnsanların genelinin iddia ettiği cemaate gelince, bunun aslı Peygamber'den (s.a.s.) sonra, önce Ebû Bekir, sonra Ömer, sonra Osman sonra Ali üzerinde birleşmeleridir. Bunlara cemaat ehli denilmiş. Bu ismi almaları Ali'nin (a.s.), Ashâb'ul-Cemelin ve Şam ehlinin çıkışından sonra olmuştur. Ta ki Ali (a.s.) öldürülür. O öldürülünce, Hasan'ın sonra da Hüseyin'in çıkışıyla fitneler çoğalır. Ondandır İbn Zübeyr ve Hâriciler dönemi yaşanır. Büyük çoğunluk ve insanların geneli Muaviye döneminde ve sonra oğlu döneminde Ben-i Ümeyye üzerinde, ondan sonra da Ben-i Mervan üzerinde karar kıldılar. Tabiiinden avam olanlar bu ismi savunup biz cemaat ehliyiz dediler. Bize muhalefet eden birliği bozmuş, ümmete

¹³² Cahiliye döneminin kadim şairleri arasında zikredilen, Efveh el-Evdî ismiyle bilinen şairdir.

¹³³ O Efveh Ve Evdiye'dir. Bkz. Divan-ul Efveh, s, 10, tah. Abdülaziz el Meymeni, Kahire 1937.

¹³⁴ Bezzar, el-Keşf 1/86; el-Akili, ed-Duafa 1/10; İbn Abdilberr, et-Temhid 1/59.

¹³⁵ ظلم - دجن - ظلم karanlık manasında kullanılmıştır.

¹³⁶ Mukarrem kelimesi, büyük ve yüce manasında kullanılmıştır.

muhalefet etmiş, sünneti terk etmiş olur. Sünnet ve cemaat ehli biziz dediler. Mezhep ve görüşlerde ihtilaf ettikleri, birçok bid'at uydurdukları, hüküm ve farzlarda daima çekiştikleri, birbirlerini tekfir ettikleri ve birbirlerinden kaçtıkları halde bir imam üzerinde karar kıldıklarını iddia ediyorlar. Yine bununla iyi olsun kötü olsun başlarındaki idarecilere itaat ettiklerini, dinde bir araya gelmeyi kastetmeksizin, galip gelen ve başa geçene yardım ettiklerini kastediyorlar. Hâlbuki bunların kastettikleri, mezhepte ayrılık ve bid'at üretmektedir. Ancak kendilerine Sevad-ı Azam denilenlerin büyük ekseriyeti Ashâb-ı hadis ve Ashâb-ı re'y denilen iki fırkadır. Sonra bunların görüşlerinin çokluğundan dolayı birbirlerine lakap olarak taktıkları ve reislerine nispet ettikleri çok isimleri vardır. İnşallah bundan sonra onların isimlerini anlatacağız.

2.4.Münâsıb'ın Manası

Münâsıb ve Nâsıb denilir. Bu isimle en çok bilinen, Resûlullah'ın ehli beytini sevmeyen Mürcie gurubudur. Bunlara münâsıb ve nevasib denilir. رجل رجل مناصب الناصب denilir. Bu kelime نصب\ينصب kökünden türetilmiştir. Münâsıb, mufâil kalıbındadır. Mufâ'ale ancak iki şey arasında olur. Denilir ki: Resûlullah (s.a.s) Ğadîri Hum günü Ali'yi naspetti, ona işaret etti ve insanlara onu desteklemelerini emretti. Bunun gibi hadiste rivayet edilir ki: Resûlullah Veda Haccından dönerken Cuhfe'yi terk edip Ğadîr'e geldiğinde Ashâbını topladı, sonra Devha tarafına yöneldi ve insanlara hitap etti. "Ben müminlere canlarından daha yakın değil miyim." buyurdu. Onlar da: "Gerçekten evet." dediler. Bunun üzerine Alin'in elini tutup havaya kaldırdı ve onu insanlara imam tayin etti. Sonra şöyle buyurdu: "Ben kimin mevlasıysam Ali de onun mevlasıdır. Allah'ım! Onu destekleyenleri destekle, ona düşman olanlara düşman ol, ona yardım edenlere yardım et, onu yardımsız bırakanları yardımsız bırak. Allah'ım şüphesiz ben gerçekten tebliğ ettim."¹³⁷ buyurdu.

Şîa, Ca'fer b. Muhammed Salavatullahi Aleyhinin şöyle dediğini rivayet eder: "Allah Nebisine vahyetti. Kendisinden sonra uyacakları bir imam olarak Ali'yi naspetmesini emretti. Fakat Resûlullah insanların kendisinden sonra amcaoğlunu

¹³⁷ Tirmizi 3713; İbn Mace 121.

getirdiğini söylemelerinden korktu. Bunun üzerine Allah Teâlâ: "*Ey Resûl! Sana indirilene tebliğ et, eğer yapmazsan elçiliğini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan korur.*"¹³⁸ âyetini vahyetti. Bunun üzerine Resûlullah Ğadîr günü Ali'yi imam olarak naspetti. Ve daha önce geçen hadisi zikretti. Sonra şöyle dedi: Allah "*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim*"¹³⁹ âyetini indirdi. Ve şöyle dedi: Ali'ye itaat İslâm farzlarından inen son farzdır. Onunla Allah nimetini tamamladı ve onunla İslâm'ı kemale erdirdi. Bu konuda birçok haberler rivayet ettiler. Şair Seyyid b. Muhammed bu konuda şöyle der:¹⁴⁰

Ondan sonra Rabbinden kendisine kimsenin engelleyemeyeceği bir azim geldi.¹⁴¹

Bunun üzerine kendisine denileni haykıran peygamber insanların içinde ayağa kalktı.

Emniyetli bir makam, elinde Ali'nin parlayan elidir.

Kaldıran el de kaldırılan el de ne değerlidir.

Ben kimin mevlasıysam o da onun mevlasıdır.

Buna razı olmadılar ve kanaat getirmediler.¹⁴²

Şair yine bu konuda şöyle der:

"Hum'da el-Emin olan Cebrail kararlılıkla: Kalk Ey Muhammed! Velayeti ilan et, kavmine Ebû Hasan'ı tayin et. Çünkü o rehberdir. Tayin etmezsen tebliğ görevini yapmamış olursun. O da Ali'yi ve onları çağırdı. Ali'yi onlara imam olarak tayin etti. Kimi tasdik etti, kimi yalanladı. Kendisinden sonra da seçilmiş olana bu görevi verdi. Seçilmemiş olana bunu veremezdi."

Hadis herkesin rivayet ettiği meşhur bir hadistir. Şîa kıraatlarında Ca'fer b. Muhammed'in (r.a.) İnşirah suresindeki *فَإِذَا فرغت فنصب* âyetini sad harfinin kesresiyle okuduğunu rivayet ederler. Derler ki: Şeriatı tamamlama işini bitirince Ali'yi onlara imam tayin et." demektir. Ümmetin üzerinde ittifak ettiği meşhur kıraate gelince sad harfinin fethası ile. Şöyle açıklarlar: Namazı bitirince duaya dur. Şîa der ki; Allah bunu emredince Peygamber (s.a.s) Ali'yi imam tayin etti. Onu ve ailesini imamete

¹³⁸ Maide, 5/ 67

¹³⁹ Maide, 5/ 3

¹⁴⁰ Aslında قال فيه dediği, siyaktan anlaşılana göre قال فيه dir

¹⁴¹ Seyyid b. Muhammed: O; Seyyid Hamîrî'dir.

¹⁴² Aslında ثم الله بعد ذا عزيمة اتته حتى اذا اتته عزيمة تنله.

tayin etti ve şöyle dua etti: Allah'ım ona sahip çıkana sen de sahip çık. Ona düşmanlık edene düşman ol. Ona yardım edene yardım et. Onu yardımsız bırakanı yardımsız bırak. Öyle ise imamet konusunda kim onunla çekişirse, ona karşı gelmeye çağırırsa, başkasını ona karşı imam olarak tayin ederse, o Resûlullah'a karşı gelmiş olur. Çünkü Ali'yi atayan O' dur. Bu kişi ise başkasını atamış, Ali'yi yardımsız bırakmış ve ona düşmanlık etmiştir. Ali'nin düşmanı ile birlik olup, ona savaş açmıştır. İşte bu kişi Peygamberin yaptığı işin aynısını yaparak Peygambere başkaldırmıştır. Buna "Münâsıb" denir.

نصب الشئ nin manası o şeyi diktim, yükselttim ve ona çağırdım demektir. Câhiliyyede dikilip, yükseltilen ve kendilerine tapılmaya çağrılan dikili taşlara نصب denir. نصب kelimesine gelince o da anlamca buna yakındır. Bu başkasının yaptığına öykünmeksizin (onu taklit etmeden) birini tayin eder fakat uyacağı bir imam bulamadığında o konuda daha önce geçmiş bir gelenek olmaksızın veya adil bir imamdan bir işaret gelmeksizin kendi görüşü ile seçtiği bir imamı tayin eder. مناصبة kelimesi düşmanlıkta da kullanılır.

نصبه في العداوة ونصب له العداوة (Düşmanlıkta ona karşı dikildi ve onun için düşmanlığı ayakta tuttu) denilir. Çünkü her biri, diğeri için husumet ve kin besler.

نصب لي فلان نفسه (Fılan kendisi bana karşı ortaya atıldı) denilir.¹⁴³ Bu kelimenin kökü de daha önce geçen نصب köküyle aynıdır. Şair Kûmeyt¹⁴⁴ der ki:

"Sizde akrabaların kinini taşıyorum. Uzak olanlar düşmanlıkta karşıma dikiliyor, ben de dikiliyorum."¹⁴⁵ Yine bu manada şöyle der: "Onlarda uzak olana amcaoğlu gibi oldum, yakın olanı da alabildiğince suçladım. Gıybetle onların onurlarını çiğneyenlerin ben de onurlarını çiğnedim ve aldırmadım.

2.5. İslâm'da Fırkaların İsimleri

Resûlullah döneminde¹⁴⁶ zikredilen eski lakaplara gelince Peygamberden, sahabeden ve tabiinden gelen haberlerde¹⁴⁷ bu lakaplar beştir. Bunlar: Şîa, Mürcie,

¹⁴³ Aslında فاذا برزلي اذا برزله siyaktan anlaşılana göre dir

¹⁴⁴ Tam ismi Ebü'l-Müstehil el-Kûmeyt b. Zeyd b. Huneyys el-Esedî (ö. 126/744) olan Emevî dönemi Şîi şairlerinden.

¹⁴⁵ Aslında وانتصب لخصومتي و انتصب لخصومته siyaktan anlaşılana göre dir

¹⁴⁶ Aslında بياض siyakta göre و harfinin hazfini gerektirir

¹⁴⁷ Aslında جاءت فيها siyaktan anlaşılana göre dir

Rafıza, Kaderiyye ve Marika'dır. Diğer lakaplar ise onlardan sonra meydana gelmiş olup hepsi bu beş fırkadan türemişlerdir. İlki Şî'a'dır.

2.5.1. Şîa'nın Manası

Denilir ki Şîa Rasuullah'ın hayatında Ali b. Ebi Talib'e (s.a) arkadaşlık yapan ve onunla tanınan Selman-ı Farisî, Ebû Zerr-i Ğifari,¹⁴⁸ Miktat b. Esved ve Ammar b. Yasir gibi insanlara verilen bir lakaptı. Bunlara Ali'nin Şîa'sı ve arkadaşları denilirdi. Resûlullah onlar hakkında "Cennet dört kişiye iştîyak duyar: Selman, Ebû Zer, Miktat ve Ammar"¹⁴⁹ buyurdu. Sonra bu lakap Resûlullah'tan sonra günümüze kadar Ali'nin üstünlüğünü savunanlara verildi.

Sonra bu fırkadan Rafıza, Zeydiyye, Keysaniyye gibi değişik lakap ve isimlerle anılan birçok fırka türedi. Hepsî, görüşleri ve mezhepleri farklı olmasına rağmen Şîa ismiyle anılan bu fırkaya dâhildirler. Nasıl ki İslâm ismi, mezhepleri farklı olmasına rağmen bütün İslâm fırkalarını kapsıyorsa Şîa'nın her fırkası da farklı görüşte olsa da bu isme dâhildir.

Mürcie, Rafıza, Marika ve Kaderiyye fırkaları hakkında gelen zemmedici haberler Şîa hakkında rivayet edilmemiştir. Resûlullah'ın (s.a.s) hayatında bir lakap hariç hiç kimse ne herhangi bir lakap aldı ne de onunla meşhur oldu. Daha önce de geçtiği üzere bu tür lakaplar Resûlullah'ın (s.a.s) vefatından sonra bid'atların ortaya çıktığı fırkalaşmanın olduğu dönemde meydana geldi.

Sözlükte Şîa'nın anlamı ayrılıktır. Allah Azze ve Celle: "*Şu dinlerini parça parça edenler ve kendileri de gurup gurup ayrılmış olanlar var ya*" buyurur.¹⁵⁰ Ebû Ubeyde; bunun manası, fırka ve hiziplere bölündüler, her hizip yanındakiyle seviniyordu." der. İnsanlar arasında bir haber yayıldığında **شاع الخبر** denilir. Şîa ümmet anlamına gelir, denilmiş. Mücahit Allah'ın "*Her topluluktan*"¹⁵¹ ifadesini "her ümmetten" anlamında açıklamıştır. Biri diğeri ile beraber yürüdüğünde, o filanın Şîa'sındandır denilir. Filanın Şîa'sı denildiğinde ona uyan fırka anlamına gelir. Kissai der ki: Araplarda **تشايع** yardımlaşma anlamına gelir. Allah'ın "Her Şîa'dan" sözüyle ilgili olarak birbirine yardım eden her kişiden anlamına gelir. Ebû Ubeyd der ki:

¹⁴⁸ Aslında ابو ذر dediği, siyaktan anlaşılana göre ابي ذر dir

¹⁴⁹ Taberani, el-Kebir 6/263, 264/6045; Ebu Nuaym, el-Hilye 1/142.

¹⁵⁰ *En'am*, 6/ 159

¹⁵¹ *Meryem*, 19/ 69

Cesur adama **مشيع** denilir. Bazen Teşyi' ayırma, parçalama anlamına gelir. Bir hadiste, İbn Mes'ûd veya Sa'd'a: "Şu-şu şeyden seni alıkoyan neydi?" denildiğinde cevabında Resûlullah'a geldiğimde bana "Ümmetimin arasını ayırdın" demesinden korktum." demiştir. Ebû Ubeyd " *Sonra her bir topluluktan, Rahman'a karşı en isyankâr olanları mutlaka çekip çıkaracağız.*" ¹⁵² âyetiyle ilgili olarak; bunun manası "birbirine yardım edenler" demektir.

متشايح yardımlaşan demektir. "*Rahman'a karşı en isyankâr olanlar*"¹⁵³ âyeti elebaşları ve ileri gelenleri anlamındadır. Ebû Ubeyde "*Önceki milletler arasında*"¹⁵⁴ âyeti önceki ümmetler manasındadır. **شيعة** müfredi **شييع** dir. "Halkını Şîa'lara ayırdı." âyetinde ise fırkalara ayırdı demektir. Şair A'şâ¹⁵⁵ der ki; "Gezginlerin girmekten çekindiği nice beldeler vardır ki zamanla oralarda arkadaşlar ve topluluklar aradıklarını görürsün." İşte Şîa ve Teşeyyü hakkında gelen malumat bundan ibarettir. Ali'nin Şîa'sı, ona uyan ve yardım eden fırka anlamındadır. Ali'nin yardımcılara Şîa; Muaviye'nin yardımcılara ise Ahzab denilirdi. Şair Kûmeyt bu konuda şöyle der: "Ahzabın ellerini öperim. Çünkü ben dünyada arkadaşı olmayan biriyim." Allah'ın "Her fırka kendilerinde olan ile böbürlenmektedir"¹⁵⁶ âyetindeki her hizib her fırka anlamındadır. Derler ki: Ahzab batıl üzerinde bir araya gelen haklıya karşı batılı savunanlarla beraber olanlar demektir. Allah buyuruyor: "Mü'minler düşman birliklerini gördüklerinde, işte Allah ve Rasulünün bize vadettiği budur dediler."¹⁵⁷ Ebû Ubeyde Allah'ın "*Şüphesiz Allah'ın hizbi galip olanlardır*"¹⁵⁸ âyetiyle ilgili olarak der ki; "Allah'ın hizbi onun yardımcıları demektir." Şair Ru'be¹⁵⁹ der ki; "Bilal benim yardımcım iken nasıl zaaf gösteririm." Şîa kelimesi hem marife hem de nekre olur. Ali'nin Şîa'sını ve Şîilikle bilinen bir topluluğu kastettiğinde **الشيعة** dersin herhangi bir insanın Şîa'sını kastettiğinde ise filanın Şîa'sı şeklinde izafetle belirtirsin. Hizib kelimesi ise sadece nekre gelir. El-Hizib denilmez filanın Hizbi şeklinde izafetle gelir. Cemaat anlamında

¹⁵² *Meryem*, 19/ 69

¹⁵³ *Meryem*, 19/ 69

¹⁵⁴ *Hicr* 15/13

¹⁵⁵ Tam ismi Ebû'l-Musabbih Abdurrahmân (b. Abdillâh) b. Hâris (ö. 83/702) olan Emevîler devri Arap şairi.

¹⁵⁶ *Rum*, 30/32

¹⁵⁷ *Ahzab*, 33 /22

¹⁵⁸ *Maide*, 5/56

¹⁵⁹ Tam ismi Ebû'l-Cahhâf (Ebû Abdillâh) Rü'be b. Abdillâh el-Accâc b. Rü'be b. Lebid et-Temîmî es-Sa'dî (ö. 145/762) olan ve Arap recez şiirinin en büyük temsilcisi kabul edilen şair.

kullanıldığında el-Ahzab kelimesi marife de gelir nekre de gelir. Allah buyuyor ki: "Müminler ahzabı gördüğünde" âyetinde ahzab kelimesini marife getirmiştir. Şîa kelimesi çoğul yapıldığında sadece nekre gelir, marife gelmez. Allah buyuruyor ki: "Öncekilerin Şîa'ları"¹⁶⁰ âyetinde, izafetle marife getirmiştir. Bundaki illet ise ehli hak ayrı ayrı olamazlar. Ancak Şîa ismiyle bilinen bir tek fırka olurlar. Çünkü Ali'nin (a.s.) arkadaşları bir tek fırkaydı, onlara الشيعة denildi. شيع denilmedi. Muaviye'nin arkadaşları ise batıl üzerindeydiler, onlara el-Ahzab denildi, el-Hizib denilmedi. Bu da gösteriyor ki; Ali'nin Ashâbı cemaat ehlidir, Muaviye'nin Ashâbı ise ayrılık ehlidir.

2.5.2. Mürcie'nin Manası

Mürcie fırkasına gelince onlar hakkında Peygamberin (s.a.s) şöyle dediği rivayet edilir: "Mürcie bu ümmetin Yahudileridir." Muhammed İbn Ali'nin (a.s.) şöyle dediği rivayet edilir: "Mürcie Sünnetullahın içini dışını değiştirdi. Onlar bu ümmetin Yahudileridir. Bize olan düşmanlıkları Yahudi ve Hıristiyanlarınkinden daha çetindir.

İnsanlar bu lakap hakkında birçok yorumda bulundular. Her fırka kendini ondan sıyrıyor, onu başkasına yapıştırıyor, kendinden onu olumsuzlayacak (soyutlayacak) bir yorumda bulunuyordu. Avamdan bir gurup şöyle dediler: İman amelsiz sözdür. Bununla şunu iddia ettiler: Bir kimse iki şahadeti getirirse, büyük günah işlese de namazı, orucu ve diğer farzları terk etse de o hakiki bir mümindir. İddia ettiler ki: Mürcie olan kişi imanın söz ve amel olduğunu iddia eden kişidir. Bunlar şahadet getirenin hakiki mümin olduğuna hüküm bina etmediler. Onun durumu hakkında şüphede kalıp; "ümit ederiz ki mümindir" dediler. Bu gurubun irca ismini alması¹⁶¹ "ümit ederiz ki o kişi mümindir" sözünden alındığını söylemelerindedir. Bu gerekçeden dolayı bu guruba bu lakabı yapıştırdılar. Hâlbuki bu, lügati bilmemek ve Arap Dilini ters düz etmektir. Çünkü mürcie kelimesi رجا kalıbından alınmış olup ifal babındandır. رجا kelimesi ise رجا راج kalıbından alınmış olup فعل babındandır. Bunu söyleyen cahil biridir, yaptığı yorum da hatalıdır. Bir topluluğun böyle söylediğini işittiğimden bunun

¹⁶⁰ Hicr, 15/10

¹⁶¹ Aslında استوجب iken doğrusu استوجب dir.

çürüklüğünü ve yapılan yorumun yanlışlığını açıkladım.¹⁶²

Kelamcılardan bir gurup ise şunu iddia ettiler: Mürcie, büyük günah işleyenlerin, tövbe etmeden öldüklerinde azap görecekleri veya af olunacakları ile ilgili kesin bir hükümde bulunmayıp durumlarını ve onlarla ilgili hükmü Allah'a havale edenlerdir. Bu gurup şöyle dedi: Eğer Allah birini affederse onun gibi olan herkesi affeder. Ve Allah büyük günah işlemekle hiç kimseyi cehenneme koymaz. O küfrün dışındaki bütün günahları affeder. Bu görüşü savunanlar; Ebû Hanife, Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan ve Cehm b. Safvan, Ğaylan b. Mervan, Ebû Şemr,¹⁶³ Fazl-ı Rakkaşî gibi fıkıhçı ve kelamcılar olup, iman amelsiz sözdür diyen ve Ashâb-ı re'y diye bilinen taraftarlarıdır. Bu ismi almalarının nedeni "büyük günah işleyenlerin durumlarını ve onlarla ilgili hükmü Allah'a havale ederiz"¹⁶⁴ sözlerinden dolayıdır. Bundan dolayı bunlara Mürcie denilmiştir. Bunlar lügat açısından isabetli olup te'vil açısından ise hatalıdır. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ve benzerleri gibi luğatı bilen Ashâb-ı hadisten başka bir gurup ise şöyle dedi: "Mürcie'nin bu ismi alması, onların "iman amelsiz sözdür" demelerinden dolayıdır. Sözü öne alıp ameli ikinci plana attılar. Bundan dolayı bu ismi hak ettiler.

Bu yorumları iyice düşündüğünde birbirine aykırı olduğunu görürsün. Ebû Hanife ve arkadaşlarının iddia ettiği "Mürcienin bu ismi almasının sebebi, büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a havale ettiklerinden dolayıdır" şeklindeki birinci görüşe gelince bunu daha önce Mu'tezileden bir gurup ve Şîa'ya meyilli bir gurup da ileri sürmüştü. Eğer dedikleri gibi ise hem Mu'tezilenin hem Şîa'nın Mürcie ismini alması gerekir. "Bu kişi Şîa'dan ve Mürcie'dendir" denilmesi gerekir. Halbuki bu, ümmetin bilmediği meşhur olmayan bir görüştür. İbn Kuteybe'nin görüşü de yanlıştır. Çünkü bunlar "iman mücerret sözden ibarettir, amel imandan değildir" diyerek sözü ispat edip, ameli iman rüknünden düşürdüler. Bir şeyi ertelediğinde *ارجعت الشيء* denilir. Düşürdüm anlamında *رجعته* denilmez. Böyle olduğunda "iman mücerret sözden ibarettir, amel imandan değildir" diyenler ameli, iman rüknünden düşürmüş olurlar. Onun için bunlara, düşürdüler anlamında *ارجع* denilmez.

Bazı bilginler; "irca kelimesi sözlükte; erteleme anlamındadır" derler. Allah

¹⁶² Aslında *واذكرناه* şeklinde yazıldığı halde doğrusu *واذكرناه* dur.

¹⁶³ Aslında *ابو شمر* iken doğrusu *شمر* dir

¹⁶⁴ Aslında *الحكم عليه* iken doğrusu *الحكم عليه* dir

"Onlardan dilediğini geriye bırakır, dilediğini de yanına alırsın"¹⁶⁵ buyurur. Yani dilediğini kendine yaklaştırır, dilediğini kendinden uzaklaştırırsın. Ebû Ubeyde, Allah'ın: "Diğer bir gurup da Allah'ın emrine bırakılmışlardır."¹⁶⁶ âyetindeki irca kelimesinin geriye bırakma anlamına geldiğini söyler. Yine Allah'ın: "Onu da kardeşini de beklet."¹⁶⁷ sözündeki irca kelimesi "alıkoyma" anlamındadır. ارجيت الشيء وارجمته, yani alıkoydum denilir. Bu fiil hem hemzeli hem de hemzesiz gelir. Bir gurup kurra; ترجع من تشاء âyetini hemzeli okumuşlardır, ikisi de aynı anlamdadır. Kissai ارجيت في الامر kelimesinin "alıkoyma" anlamına geldiğini söylemiştir.¹⁶⁸ ارجيت في الامر derler, yani "alıkoyma" demektir. Kays Kabilesinden bazıları ارجيته şeklinde hemzeli okurlar. Temim ve Esed Kabileleri ise hemzesiz okurlar. Kissai kıraatte hemzesiz okur. Bazıları ارجنه şeklinde ha harfine kesre verirler, bu Medine ehlinin kıraatidir. Ebû Amr ise ارجنه واجاه şeklinde hemzeli okur. İrca ارجاء kelimesinin kök anlamı ertelemedir.

Nasıl ki Şîa, Ali'yi Ebû Bekir ve Ömer'den üstün tutanlara verilen bir isim ise Mürcie de Ebû Bekir ve Ömer'i, Ali b. Ebî Talib'ten üstün tutanlara verilen bir isimdir. Bu, insanların kendi aralarında birbiriyle anlaşmaları ve ümmetin üzerinde ittifak ettiği bir husustur. "Filan Mürcie ve Kaderiyyedir, filan Şîi ve Kaderiyyedir" denilir. Mezheplerde meşhur bir cemaate bunun söylendiği rivayet edilmiştir. Şîa'dan birçok kişinin Kaderiyyeyi savunduğunu gördük. Onlar Şîa ve Kaderiyyedir. Yine Ebû Bekir ve Ömer'i Ali'den üstün tuttuğunu söyleyenlerden birçok kişinin Kaderiyyeyi savunduğunu gördük. İşte onlar Mürcie ve Kaderiyyedir. Kendisine bu Mürcie ve Şîa mezhebindedir veya Mürcie ve Rafıza mezhebindedir, denilen kimseyi görmedik. Nasıl ki bu elbise, beyaz ve siyahtır, bu şey tatlı ve acıdır¹⁶⁹ denilmesi imkansızdır bu da gerçekten imkansızdır. Bir şeyde iki zıt sıfat bir araya gelemez. İmamiyenin yanında açık olan hüküm şudur ki; Mürcie olan Şîi olamaz, Şîi olan Mürcie olamaz. Dediğimiz üzere irca Ebû Bekir ve Ömer'i Ali'den üstün tutanlara verilen bir sıfattır. Şîilik de Ali'yi Ebû Bekir ve Ömer'den üstün tutanlara verilen bir sıfattır. Mürcie ismi Ebû Bekir'i öne alıp Ali'yi sona bırakanlara verilen

¹⁶⁵ Ahzab 33/51

¹⁶⁶ Tevbe, 9/106

¹⁶⁷ Araf, 7 111

¹⁶⁸ Aslında اخاه iken anlam açısından doğrusu آخره dur.

¹⁶⁹ Beyaz olan bir şeyin siyah olmasının mümkün olmayacağı gibi tatlı olan bir şeyin de acı olması mümkün değildir.

bir isimdir. Hangi fırka olursa olsun bu görüşte olan herkes bu isimle anılır. Konumu belli olan ve hadis râvilerinden olan Muharib b. Disar bu konuda bir Şiir yazmış ve o Şiirinde irca ismini itiraf ve tasvip etmiş ve onunla övünmüştür. Şiiri de şudur:

"Bazıları Hasan'ın babası Ali'yi sona bıraktığım için beni ayıplıyorlar.

Hasan'ın babasını sona bırakmam, iyi olsun kötü olsun herkesçe doğrudur.

Osman hakkında insanlar ileri geri konuşular.

Bir gurup onun hakkında kötü konuştu.

Diğer bir gurup da şöyle dedi; sadık imamdır, onu mazlum olarak öldürdüler.

Ali'yi sona bırakmamda bir sakınca yok,

Bu konuda ayıplanmaktan da korkmuyorum."

Bu da ircanın Ali'yi sona bırakıp Ebû Bekir'i öne alma fikrini doğruluyor. Bu görüşte olan herkese irca ismi verilir. Ali'yi Ebû Bekir'den üstün tutanlara da Şîa ismi verilir. Seyyit b. Muhammed¹⁷⁰ isimli Şîî şair bir Şiirinde şöyle der.

"Dostlarım! İrcada bulunmayın biliniz ki; hidayet iddia ettiğinizin dışındadır.

Yakından sonra şek sahibine irca etmek, beyandan sonra basîretin zayıflığı sapıklıktır.

Bu ikisini kendinizden gideriniz. Bu iki özellik ne kötüdür.

Hidayetin imamı Ali sona bırakılır mı?

Osman ki irca edenler onda mutedil davranmadı.

Hindin oğlu ve ahzabı irca edilir,

Hâricîlerin Nehrevan'daki ahmaklıkları

Yukarı Haribe'de ve Sameran'da ona yardım edenler irca edilir."

Denilir ki; irca isminin ilk konulup yayılması, Ali'nin arkadaşlarının Hakemeyn olayından sonra dağılmaları neticesinde insanların üç fırkaya ayrılmasıyla olmuştur: Bir gurup Ali ile beraber olup Şîa ismini aldı ve bu isim yaygınlık kazandı. Bir gurup da ona karşı gelip Marika ismini aldı. Diğer bir gurup ise Muaviye ile beraber olup Mürcie ismini aldı ve bu isim aleni hale geldi. Peygamberin (s.a.s) Mürcieyi Yahudilere, Rafızayı Hıristiyanlara benzettiğini zikredenlerden duydum ki Peygamberimiz şöyle demiş: "Mürcie bu ümmetin Yahudileridir. Rafıza bu ümmetin Hıristiyanlarıdır." Çünkü irca Yahudiliğin Hıristiyanlıktan önce olduğu gibi bu ümmete Râfızîlikten önce verilen bir isimdir. Râfızîler derler ki; Mürcie'ye bu ismin

¹⁷⁰ Seyyit Hamîrî diye meşhurdur. O İsmail bin Muhammet Yezit bin Rebi'a'dır.(h. 105-173)

verilmesi onların, fillerinde Yahudilere benzemelerinden dolayıdır. Çünkü Ali Resûlullah (s.a.s)'in yerine geçti. O'na ilk düşman olan faziletlerini ve üstünlüklerini gizleyen, hakkını tanımayan Ali'yi üstün tutma ve öne geçirme emrini terk edenler Mürciedir. Tıpkı bunun gibi Ehl-i Kitaptan Yahudiler de Resûlullah'a ilk düşmanlık besleyen, yanlarında bulunan Tevrat'ta yazılı sıfatlarını gizleyen ve onları silen, hakkını tanımayanlardır. Mürcie'nin Ali'ye yaptığı, Yahudilerin Resûlullah'a yaptığının aynısıdır. Bundan dolayı Mürcie Yahudilere benzetilmiştir.

Kendilerine irca ismi verilen bu görüşün sahiplerinin birçok lakapları olup değişik fırkalara ayrılırlar. Kendilerine sahip çıkan idarecilerin idaresinde birleşmeleri, Ali'nin (a.s.) öldürülmesinden sonra, ilk temel üzerinde kalıp, davalarında sebat etmeleri ile birlikte ayrıntılarda ihtilaf ettiklerinden, birbirlerini farklı isimlerle isimlendirdiler. Bunlar Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat¹⁷¹ olup iki ana akıma ayrılır. Bunlara da Ashâb-ı hadis ve Ashâb-ı re'y denir.

2.5.3. Ashâb-ı Hadis

Ashâb-ı Hadis denilmesinin sebebi bunların re'y ve kıyası inkâr etmelerinden dolayıdır. "Biz Resûlullah'tan, sahabeden ve tabiinden rivayet edilen ve helal-haram ile ilgili fıkhi meselelerde onlardan gelen hükümlere uymakla mükellefiz, kendi görüşümüze göre kıyas yapmamız caiz değildir" dediler. Bunlara Ashâb-ı hadis ve eser denildi. Bunlar iman, söz ve ameldir. Kur'an mahlûk değildir, konusunda müttetik olup Kur'anı'nın mahlûk olduğunu ileri sürenleri tekfir ederler.

2.5.4. el Haşeviyye

Onların isimlerinden biri de Haşeviyye'dir. Bu şekilde isimlendirilmeleri birbirine zıt ve aykırı hadisleri rivayet edip her türlü boş şeyi nakletmelerinden dolayıdır. Hatta bazı mülhidler onlar hakkında: "Bunlar bazı hadisleri rivayet edip¹⁷² sonra onların zıddı olan hadisleri rivayet ederler."¹⁷³ Bir de re'y Ashâbının ve diğer

¹⁷¹ Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat isimlendirmesinin tarihi süreçteki durumu için bkz. W. Montgomery Watt - İbrahim Hakkı İnal, "İslam Mezheplerinin Gelişiminin İncelenmesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (01 Haziran 2008): 161-173.

¹⁷² Aslında بروي iken gerçekte بروون dir.

¹⁷³ Aslında بروي iken gerçekte ve siyakında بروون dir.

firkaların, teşbîh ve diğer konularda onları eleştirdikleri hususlarda birçok hadis rivayet ettiklerinden Haşeviyye diye isimlendirildiler.

2.5.5. Müşebbihe'nin Manası

Onların: "Allah, melekler içerisinde dünya semasına iner. Onun altında arş, demir semerin gıcırdadığı gibi gıcırda. Her taraftan dört parmak fazla gelir." sözleri gibi başkaları yanında münker sözleri nakletmeleri ve teşbîh konusunda birçok hadisi rivayet etmelerinden dolayı kendilerine Müşebbihe de denilir. Resûlullah'ın şöyle dediğini de rivayet ederler: "Rabbim benimle karşılaştı, karşılıklı Mûsâfahalaştık ve kucaklaştık, elini omuzlarımın arasına koydu ta parmaklarının soğukluğunu hissettim, Rabbin gözleri ağrıdı, melekler O'nu ziyaret etti."¹⁷⁴ açıklaması uzun sürecek bu tür şeyler rivayet ettiklerinden kendilerine müşebbihe denildi. Bu ismin tanımına "suret" görüşünü ileri süren kelamcılardan bir gurup da girer. Allah'ı mahlûkatına benzettiklerinden dolayı bu ismi almışlardır.

2.5.6. eş-Şekkâk

Kendilerine bu ismin verilmesi iman artar ve eksilir demeleri ve iki şahadeti getiren kişinin gerçek mümin olduğu hususunu ispat etmemeleri, o kişinin durumu hakkında şüpheye düşmelerinden dolayıdır. O kişinin mümin olduğunu ümit ederiz derler. Onlara gereken şöyle demeleridir: O kişinin imanı Hz. Muhammed (s.a.s.) ve Cebrail'in imanı gibidir. O kişinin gerçek mümin olduğuna şahadet etmeleri ve asla şüphe etmemeleri gerekir.

2.5.7. Malikiyye ve Şafi'iyye

Onlardan bir guruba Malikiyye diğerine Şafi'iyye denilir. Malikiyye fıkhıta Malik b. Enes'in görüşünü tutup Şafii ve Ashâbına muhalefet edenlerdir. Şafii de Malik'in Ashâbından ve talebesi idi. Sonradan birçok konuda ona muhalefet edip onu hatalı buldu. Bunun neticesinde Malik'in görüşünü tutanlara Malikiyye, Şafii'nin görüşünü tutanlara da Şafi'iyye denildi.

¹⁷⁴ Tirmizi, 3235; Ahmed b. Hanbel 3484; Daremi 2195; Taberani, Dua 1416.

2.5.8. Ashâb-ı Re'y

Ashâb-ı re'y denilmesi bunların fıkhıta kıyas ve re'yi caiz görmelerinden dolayıdır. Derler ki Kitap ve Sünnette bulamadığımız ve bize kapalı gelen hususlarda icthad yapmamız caizdir. Bundan dolayı bunlara Ashâb-ı Re'y denilir.

2.5.9. el-Cehmiyye

Onlardan bir guruba da Cehmiyye denilir. Onlar Cehm b. Safvan'a¹⁷⁵ nispet edilirler. Kendilerine Horasan ehlinin Mürciesi denilir. Cehm teşbîh ehlini alenen tekfir¹⁷⁶ eder, teşbîhin olmadığını ifade eder. Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü savunur, bu konuda kendisine muhalefet edenleri tekfir eder ve onlara müşrik derdi.

2.5.10. el-Ğaylaniyye

Onlardan bir grup da Ğaylaniyye olup Ğaylan b. Mervan'a¹⁷⁷ nispet edilirler. Kendilerine Şam ehlinin Mürciesi denilir. Usul ve furu'un birçok konusunda Cehm b. Safvan ve Ebû Hanife'ye muhalefet ederdi. Bir görüşünde şöyle derdi: "Kitap ve Sünneti uygulamak şartıyla Kureyş¹⁷⁸ dışındaki bir kabileden de bir kişi halife olabilir. Kitap ve sünneti uygulayan her kişi halifelğe layıktır ancak bu iş ümmetin icma'ı ile gerçekleşir.

2.5.11. el-Mazariyye (Madariyye)

Onlardan bir grup da Mazariyye olup Kays b. Amr el-Mazarî isimli kişiye nispet edilirler. Bunlara Irak ehli Mürciesi denilip Ebû Hanife ve benzerleridir. Bu grup Halku'l-Kur'an meselesinde Cehm b. Safvan'a muhalefet ederler. Peygamberimizden rivayet edilen "İmamlar Kureyş'ten olurlar" hadisinden dolayı halife ancak Kureyş'ten bir kişi olur diyerek halifelik konusunda Ğaylan'a muhalefet ederler. Daha bunun gibi usul ve furu' ile ilgili birçok konuda muhalif davranırlar.

¹⁷⁵ Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî (ö. 128/745-46)

¹⁷⁶ *Aslında اِكْفاراً iken gerçekte تَكْفِيرٌ dir.*

¹⁷⁷ Tam ismi Ebû Mervân Ğaylân b. Müslim ed-Dımaşkî en-Nabatî el-Kıbtî (ö. 120/738 civarı) olan ve irade hürriyeti konusundaki fikirleriyle Kaderiyye fırkasının doğuşunu hazırlayan tâbiîn dönemi âlimlerinden.

¹⁷⁸ *Aslında من iken gerçekte لمن dir.*

2.5.12. eş-Şemriyye

Onlardan bir gurup da Şemriyye¹⁷⁹ olup Ebû Şemr isimli kişiye nispet edilirler. Ebû Şemr de hilafet konusunda Ğaylan ile aynı görüşte olup, Kitap ve süneti uygulayan herkesin halife olabileceğini ifade eder. Diğer birçok konuda ise Ğaylan'a muhalefet eder.

2.5.13. ed-Dırâriyye

Onlardan bir gurup da Dırâriyye olup Dırâr b. Amr'a¹⁸⁰ nispet edilirler. Dırâr Mu'tezileden idi ancak hilafet konusunda Mu'tezileye muhalefet ederdi. Halife olacak kişinin hem Kureyş hem de diğer kabilelerden olabileceğini söylerdi. Bir Kureyşli ile Nebatlı aday olduklarında Nebatlıyı seçer Kureyşliyi sayıca az ve kuvvetçe zayıf olduğu için terk ederiz demiştir. Halife Allah'a isyan ettiğinde de onu azlederiz. Bu ona verilen görev hususunda ihtiyatlı davranmaktır. Bir kısım Mu'tezile ise: Halifelik Kureyşli olup olamaması fark etmeksizin her kişi için geçerlidir. Kureyşli ile Nebatlı biri aday olduklarında Kureyşliyi tercih eder Nebatlıyı bırakırız. Başka konularda da Dırâr onlara muhalefet etmiştir.

2.5.14. er-Rafıza

İbn Kuteybe der ki: Esmâî'den bana ulaşan bilgiye göre Rafıza denilmesinin sebebi, Zeyd b. Ali'yi terk ettiklerinden dolayıdır. Sonra bu isim Selefe buğz eden ve onlardan mezhebinde aşırı giden kişilere verildi. Bazı kelmacılar derler ki; Rafıza denilmesinin sebebi Zeyd b. Ali'yi bırakıp onunla birlikte kıyam etmemelerinden dolayıdır. Başka bir gurup der ki; Zeyd b. Ali'yi terk ettiklerinde Muğîre b. Said onlara bu ismi verdi. Muğîre b. Said, Ebû Ca'fer'in kendisini vâsî tayin ettiğini iddia ederdi. İlerde anlatacağımız üzere el-Muğîriyye denilen bir gurup da onun imametini(halifeliğini) savunurdu. Başkaları da der ki; Zeyd b. Ali ortaya çıkmadan

¹⁷⁹ Bu fırkanın ismi bazı kaynaklarda Şemriyye olarak geçmektedir. Meşkur, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 500.

¹⁸⁰ Tam ismi Ebû Amr Dırâr b. Amr el-Gatafânî el-Kûfî (ö. 200/815 [?]) olan Basra Mu'tezilesi'nin ilk âlimlerinden.

önce Şîa'dan bir gurup tek amaç üzerinde müttetik idi. Zeyd öldürülünce,¹⁸¹ onlardan bir gurup Ca'fer b. Muhammed'e katılıp onun imametini savundular. Zeyd'i terk ettiklerinden dolayı Zeyd'in arkadaşları onlara Rafıza ismini verdi. Bütün Rafıza gurupları bunlardan çıktı. Zeyd ile beraber kıyam ede bir guruba da Zeydiyye ismi verildi. Bütün Zeydiyye gurupları bunlardan türedi.

Sözlükte Rafz kelimesinin anlamı "terk etme" demektir. Kişi bir yeri terk ettiğinde **رفض فلان موعدا كذا** denilir. Bir işçi işini bıraktığında **رفض اجير العمل** denilir. Rafzın bir başka anlamı ayrılmaktır. Bir topluluk dağıldığında **ارفض القوم** denilir. Boncuklar dağıldığında da **ارفض النظام** denilir. Kûmeyt der ki;

"Onları dağılmış topluluklar olarak yalın ayak Busra'ya kadar sürdük."

Kûmeyt bu beytinde hezimete uğramış bir topluluğu anlatıyor. Dağılmış cemaatler olarak Şam önlerine kadar hezimetleri ulaştı. Bununla Râfızîleri değil, dağılmış bir topluluğu anlatıyor. Hatiye de der ki;

"Onu anınca gözyaşlarım yağmur damlaları gibi yüzüme yağdı."

Mürcie der ki; Resûlullah'ın (s.a.s) "Rafıza bu ümmetin Hıristiyanlarıdır" diyerek onları Hıristiyanlara benzetmesinin sebebi, Hıristiyanların Mesih (a.s.) hakkındaki görüşleri gibi onlar da Emîr'ül-Müminin Ali (a.s.) hakkında benzer görüşler serdettiler. Hıristiyanların Mesih'in (a.s.) ulûhiyyetini iddia ettikleri gibi onlardan aşırı gidenler de Ali'nin (a.s.) ulûhiyyetini iddia ettiler. Allah o zalimlerin söylediği şeylerden yücedir. Bir gurup onun peygamberliğini, diğer bir gurup da halifeliğini iddia etti. Bunlar ümmette beşerin ilahlığını savunarak bu konuda aşırı giden ilk kişilerdir. Ne Râfızîlerin ne de diğerlerinin inkâr edemeyeceği bir haberde Peygamber (s.a.s.) Ali'ye (a.s.) şöyle buyurur: "Eğer Hıristiyanların Mesih hakkında dediğini, ümmetimden bir gurup senin hakkında demeseydi, senin hakkında öyle bir söz söyledim ki uğradığın her Müslüman topluluk ayağının altındaki toprağı alır, abdest suyundan arta kalanı kapışırlandı."¹⁸² işte bu onları Hıristiyanlara benzetmekte eşitliyor (onları eşit tutuyor). Onlar hakkında birçok haber rivayet ederler, o haberlerden birinde Resûlullah (s.a.s) şöyle buyurur: "Ahir zamanda kendilerine Rafıza denilen bir gurup çıkacak. Onları görürseniz öldürünüz. Çünkü onlar

¹⁸¹ Burada قتل kelimesinin hazfedilmesi gerekir.

¹⁸² Heytemi, Mecmau'z-Zevaid 14752.

müşriktirler."¹⁸³

Rafıza bu ismi reddetmeyerek, kendilerinin batılı reddederek hakka uyduklarını iddia edip Kaderiyyenin "asıl Kaderiyye Mücbire olanlardır" dediği gibi bu ismin yergisini kendilerinden savmak istiyorlar. Kaderiyye de bu şekilde bu ismin yergisinden sıyrılmak istiyor. Bu konu ile ilgili Seyyit b. Muhammed, aralarındaki bir husumetten dolayı Ebû Ca'fer'in¹⁸⁴ (ö. 158/775) kadısı Sivar b. Abdullah el-Amberi'yi hicvederken bir Şiirinde onun hakkında şöyle diyor:

"Baban Peygamberin keçisini çalanın oğludur.

Sen ise Ebû Cehder'in kızının oğlusun.

İddiana göre biz Râfızîleriz,

Dalalet ve münker ehlini terk edenleriz."

Rafıza bazı imamların şöyle dediğini rivayet eder. Mûsâ'nın (a.s.) ümmetinde hak üzere olan ve kendilerine Rafıza denen bir topluluk vardı. Resûlullah'ın (s.a.s): "Benî İsrâilde olan benim ümmetimde de olur." sözüne binaen onların sünneti bunlarda devam etti. Bu apaçık hatalı bir sözdür. Çünkü o şeriat İbranice idi, bu ise Arapça bir isimdir. O ümmet bu isimle bilinmiyordu.

2.5.15. Kaderiyyenin Manası

Kaderiyyenin bu isimle anılması onların; "kullar Allah'ın istemediğini ve öldürme, zina ve diğer tür şer fiillerinden takdir etmediğini yaparlar" diyerek bunların Allah'ın kaderiyle olmadığı, kulların Allah'ın istemediği bu tür amelleri yapabildiğini söylemelerinden dolayıdır. Hepsinin üzerinde birleştiği ana görüş budur. Bundan sonra değişik dallara ayrılarak kendi aralarında ihtilaf ettiler. Bu isim kendileri hakkında haberlerin rivayet edildiği çok eski bir isimdir. O haberlerin birinde "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleridir" diye rivayet edilmiştir. Cebriyyeciler der ki; "Mecûsîlere benzetilmelerinin sebebi kendilerinin, Mecûsîlerin; Allah hayrı yarattı, şerri yaratmadı demelerinde Mecûsîlere benzediklerinden dolayıdır. Her şeyi yaratan Allah bu tür şeylerden yücedir.

¹⁸³ Taberani, el-Mecmau'l-Evsat 6/354; Hatib Bağdadi, Tarihu Bağdat 12/358; İbn Cevzi, el-İlelu'l-Mütenayie 1/167.

¹⁸⁴ Tam adı Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Hâşimî el-Abbâsî olan ve Abbasilerin ikinci halifesi olan kişidir.

Haberde rivayet ederler ki; Sıffin'den dönerken bir adam Ali'nin Salavatullahi Aleyhi¹⁸⁵ huzurunda dikilir ve şöyle der: Ey Emîrül-Müminîn bize, Şam'a gidişimizin hükmünü söyle. Allah'ın kaza ve kaderiyle midir? Buna cevap olarak Ali şöyle der:

"Allah'a kasem olsun ki geçtiğimiz her vadiyi, çıktığımız her tepeyi ancak Allah'ın kaza ve kaderiyle geçtik. Bunun üzerine adam; "Allah katında çektiğim sıkıntı sayılır mı? Öyle ise bu işten hiçbir sevap alamam" der. Ali ise: "Yazıklar olsun sana, sen bunu bağlayıcı ve zorlayıcı bir kader ve kaza olarak sanıyorsun. Dediğin gibi olursa sevap da ceza da olmaz, Va'd de Va'îd de hükümsüz kalır, iyilik yapana Allah katından bir övgü, kötülük yapana ise bir yergi olmaz. Bu¹⁸⁶ ümmetin Mecûsîleri olan, puta tapan, Rahmana düşman, şeytana dost olan Kaderiyyenin görüşüdür. Şüphesiz Allah emrettiğinde muhayyer bırakır. Nehyettiğinde sadece sakındırır. İsyân eden mecbur kaldığından dolayı isyân etmez. İtaat eden zorlandığından dolayı itaat etmez" der. Bunun üzerine adam; "peki kendileriyle her tepeyi aştığımız ve her vadiyi geçtiğimiz bu kaza ve kader nedir?" der. Ali de: "Bu Allah'tan bir emirdir." der ve şu âyeti okur: "*Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi kesin olarak emretti.*"¹⁸⁷ Bu cevap üzerine yaşlı adam sevinerek yerinden kalkar ve şu Şiiri okur:

"Sen öyle bir imamsın ki; diriliş günü sana itaat ettiğimiz için,

Rahman'ın rızasını ümit ederiz.

Dinimizde bize karışık gelen şeyleri apaçık eyledin.

Bizden taraf Rabbin sana iyilikle muamele etsin."

Kaderiyye, Cebriyye'nin Kaderiyye olduğunu iddia eder. Çünkü Cebriyye der ki; hayır da şer de Allah'tan bir kaderledir. Biz de deriz ki; Şer Allah'tan bir kaderle değildir. Şerrin kaderle olduğunu kabul etmiyoruz. Öyle ise Cebriyye Kaderiyyeye nispet edilmeye daha layıktırlar. Fakat kendilerini bu kötü lakaptan kurtarmak isterler. Buna karşı Cebriyye de şöyle der: "Eğer iş iddia ettiğiniz gibi olursa, bu isimle sizin değil bizim meşhur olmamız gerekir ve derler ki; eğer bir adam bir şehre girer ve Kaderiyye'yi sorarsa bizi değil hemen sizi gösterirler. Çünkü ümmet nezdinde bu isimle siz meşhur olmuşsunuz. Bu konuda Cebriyyenin delilini

¹⁸⁵ Burada عليه kelimesininin hazfi eksiklidir.

¹⁸⁶ Aslında ذالك iken doğrusu تلك dir.

¹⁸⁷ İsrâ, 17/23

güçlendiren hususlardan biri de şudur: Eski zamanda bu görüşle bilinen herkese Kaderiyye'ci denilirdi. Belhî diye bilinen, Kaderiyye'nin reislerinden birinin yazdığı kitabı okudum. O da bu görüşü zikredip Cebriyye'ye karşı bunu savunur. Onlara bu lakabı yapıştırır. Zikrettiğimiz hüccetle kendilerinde bunun bulunmadığını ifade eder. Sonra bu kitabında zikrettiği bilinen bazı adamları sayarak sözünü nakzeder (çelişkiye düşer). O adamların kendi mezhebinden olmalarından övünür ve Resûlullah'ın(s.a.s) ailesinden bir topluluğu, tabiinden bir topluluğu ve hadis râvilerinden bir topluluğu zikrederek bunlarla övünür. Hikâyelerinde filan Kaderiyye'dendir, falan kaderi savunur der. Eğer iddia edildiği gibi Cebriyye Kaderiyye ise o zaman kaderle bilinen ve meşhur olan ve Kaderiyye diye adlandırılan mezkûr topluluğun¹⁸⁸ durumu ne olacak? Eğer onlar Cebriyye oldukları için Kaderiyye diye isimlendirildilerse o zaman kendisine ne oluyor ki; isim isim onları sayıyor onlarla övünüyor, onları anmakla binasını sağlamlaştırıyor.

2.5.16. Mu'tezile

Kaderiyyenin, kendilerine Mu'tezile denen bir ismi vardır. Onlar bu isimden razıdırlar ve buna meyillidirler. Denildiğine göre İ'tizal ismi tarihte ilk olarak, Emîrû'l-Mü'minîn Ali (s.a) zamanında, kendisinden Sa'd b. Ebi Vakkas, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme el Ensari, Resûlullah'ın azatlı kölesi Zeyd b. Harise'nin oğlu Üsame gibi bir gurup sahabe ayrıldığında bu isim verildi. Ondan sonra kendisinden Ahnef b. Kays ve diğerleri ayrıldı. Bunlara Mu'tezilî denildi. Bunlar Kader görüşünü savunmazlar. Denilir ki; Kaderi savunanlardan ilk olarak Mu'tezile ismini alan kişi Amr b. Ubeyd'dir. Derler ki; bu isimle anılmasının sebebi, bu zat Hasan Basri'nin ders halkasında oturur, meclisine gidip gelir arkadaşlarıyla sohbet ederdi. Hasan Basri vefat edince bu zat o halkayı bıraktı ve kendisine bir meclis kurdu. Kendisine Amr, Mu'tezilî oldu denildi. Amr Kader görüşü ile meşhurdu, bundan sonra Kaderi savunan herkese Mu'tezile denildi. Bu isim sadece onlara has oldu. Bu kişilere zamanla Ali'yi (a.s.) terk eden kişilerle ilgili ilk kullanım unutuldu.

Mu'tezile kendisini başka bir isimle anar. Derler ki biz tevhid ve adalet

¹⁸⁸ Aslında القول iken mana açısından doğrusu القوم dur.

ehliyiz. Tevhidden kastettikleri kendilerinin Müşebbihe olmadıklarıdır. Hayret! Kendileri Müşebbihe olmadılar fakat Kur'an'ın hükmünden geri düştüler. Çünkü Kur'an'ın zahiri, teşbîh ve temsili gösteriyor, Tevhid ise ancak te'ville tahrif olabilir. Kim te'vili bilmeksizin Kur'an'ın zahirini terk ederse Ta'tile saplanır. Bu gurup teşbîh ehlinin delil getirdiği bazı Kur'an ayetlerini kendilerine göre te'vil ederler. Örnek olarak "*Rahman arşa istiva etti*"¹⁸⁹ âyetindeki istiva kelimesinin anlamı istila etti demektir. *استوي فلان على الامر* denilir, yani o işe Hâkim oldu.

Bişr Irak'a istiva etti derler.

Karşıt görüşte olanlar ise şöyle derler: *استوي فلان على كذا* denilir, bu daha önce istila etmeyip de sonra istila eden kişi için kullanılır. Bu da bir nevi teşbîhtir. Allah'ın: "*Elimle yarattığım varlığa secde etmen*"¹⁹⁰ sözündeki "el" kelimesini kuvvet manasına te'vil etmişler. Karşıt görüştekiler ise şöyle derler: "iki el olmasına rağmen, elimle dedi. Eğer iki elimle deseydi, yaptığınız te'vil doğru olabilirdi. O zaman kuvvetim demenin anlamı nedir. Bunun gibi daha birçok te'viller yaptılar. Onları zikredersek bu kitabın hacmi kabardı. Peygamberimizden (s.a.s.) bu te'villerin batıl olduğunu ifade eden rivayetler gelmiştir. Eğer Kur'an'daki bazı ayetlerin manasını iptal etmeye yol bulsalar iptal ederlerdi. Fakat din dairesinde kaldıkları müddetçe buna yol bulamazlar. Adalet ehli sözünden kastettikleri husus Cebriyye olmadıklarını ifade etmektir. Onlara göre "cebr" zulümdür. Eğer onlara göre cebr zulüm ise Cebriyye'ye göre de kaderi savunmak zulümdür. Cebriyye olmadıkları için adalete nispet edilmeleri caiz ise Cebriyye için de Kaderiyye olmadıkları için adalete nispet edilmeleri caizdir. Çünkü onlara göre kader gözün körlüğü gibi zulümdür. Her bir söz diğerine eşittir. İki gurup da birbirine denktirler. Bunlar ehl-i adl değil ehl-i i'dl'dirler. Çünkü cevr iki taraftan birine meyletmektir. *جار الحاكم في الحكم* denildiğinde davacılarından birine meyletti demektir. Adl kelimesi i'tidalden türemiş olup istiva demektir. Hâkim iki davacı arasını eşit tutup insafla davranıp, birini bırakıp diğerine meyletmediğinde *عدل الحاكم في الحكم* denir. Kim Cebr görüşünü savunursa o sapmıştır. Kim kader görüşünü savunursa o da sapmıştır. Adalet ne cebri ne kaderi savunmamaktır. Nitekim Ca'fer b. Muhammed'den (s.a) rivayet edilir ki; Adamın biri kendisine sorar: Kullar zorlanmışlardır. O da buna cevap olarak; Allah kullarını günaha zorlayıp sonra onları cezalandırmaktan

¹⁸⁹ *Tâ-Hâ*, 20/5

¹⁹⁰ *Sâd*, 38/75

münezzehdir. Bunun üzerine adam; o zaman işleri onlara bırakılmıştır dediğinde buna da cevabı şöyle olur: Allah, mülkünde birine yetki vermekten yücedir. Bunun üzerine adam; o zaman bu işin doğrusu nedir dediğinde şöyle cevap verir: Durum bu ikisinin ortasıdır. Ne cebir ne tefviz, işte gerçek adalet budur. Çünkü bu görüşü ileri süren bir tarafa meyletmeyip ikisinin arasını buluyor. Arap dilinde adl; insaf etmek hâkimin iki davacı arasında adaletle hareket ettiği gibi iki denk şey arasını eşitlemektir. Hâkim birine meylettiğinde **قد جار** denilir. İbn Zeb‘arî¹⁹¹ adaletin insaf olduğunu söyler ve şöyle der:

Onların efendilerinin yarısını öldürdük,

Ve Bedir’de adaletin yerini bulduğu gibi adaleti yerine getirdik.

İcbar kelimesi **اجبرت فلاناً على الامر** kalıbından alınmış olup anlamı onu baskı altına aldı, o işe onu zorladı. **اجبرته اجباراً فهو مجبر** ism-i faili **مجبر** gelir. **مجبرة** şeklinde çoğul yapılır bununla Mücbire fırkası kastedilir. Yine bu fırkaya **ج** harfinin fethası ve **ب** harfinin sükûnuyla Cebriyye de denilir. Bunlar Kaderiyye fırkasına muhalif olanlardır. **ب** harfinin fethası ile Ceberiyeye denildiğinde bunun anlamı büyüklük taslamak, zor göstermektir. Yine **جبرت العزم فهو مجبور** ism-i faili **جابر** gelir. Kırık kemiği sargıya aldım demektir. Kaderiyye’nin birçok farklı görüşü ve kendilerine nispet edilen birçok ekolleri vardır. Yeri gelince bunları anlatacağız.

2.5.17. Marika

Bunların beş ismi olup; Marika, Şurat, Havâric, Harûrriyye ve Muhakkime şeklinde isimlendirilir. Peygamber’den (s.a) kendileri hakkında haberlerin geldiği en eski isimlendirme Marikadır. Basra kadısı İbrahim b. Muhammed et-Teymî Ali’ye (s.a) dayandırdığı bir rivayete göre Ali, Yemen’den Resûlullah’a bir hediye gönderir, Resûlullah da o hediyeyi dörde böler. Akra b. Habis’e dörtte birini, Zeydu’l Hayl Ettâî’ye dörtte birini, Elkame b. İlase el Kilabi’ye dörtte birini ve Uyeyne b. Hısn’e dörtte birini verir. O sırada tuhaf yapılı, gözleri çukur, alnı çıkık bir adam ayağa kalkar ve şöyle der: Kendisiyle Allah’ın rızasının kastedilmediği bir taksimat gördüm. Bunun üzerine peygamber (s.a.s) yanakları kızaracak derecede öfkelenir ve

¹⁹¹ Ebû Zeb‘ar zikredildiği halde doğrusu İbn Zeb‘arî’dir.

“Allah yeryüzü ehline karşı bana güveniyor da siz mi bana güvenmiyorsunuz?”¹⁹² buyurur. Bu sırada Ömer ayağa kalkar bu adamı öldürmeyelim mi der. Bunun üzerine Allah Resûlü, “Bunun neslinden, okun avdan çıktığı gibi dinden çıkacak bir kavim türeyecektir. Okun tüyüne bakılır onda bir ize rastlanmaz, kabzasına bakılır onda da bir ize rastlanmaz. Dışkı ve kanı geçip gitmiştir. Bu topluluğun alameti, memelerinden biri kadın memesi gibi sallanan bir et parçası olan siyah bir adamdır.

Lügat âlimleri bu hadisin açıklamasıyla ilgili şöyle derler: Buradaki رمي kelimesi مرمية anlamındadır. Avlanan hayvan demektir. Bundan dolayı müennes getirmişlerdir. Buradaki فعل kalıbı مفعولة anlamındadır. Bir deyimde الرمية الارنبُ “tavşan ne kötü avdır” demektir. مرق السهم ok ucu keskin olduğundan kana ve dışkıya bulaşmadan avın bir tarafına girip diğer tarafından hızlı bir şekilde çıktığında denilir. Yani onlar okun avdan hızlı şekilde çıkması gibi dine girer sonra da hızlı bir şekilde dinden çıkarlar. Dinden soyutlanıp ondan bir şey elde edememeleri okun avın içindeki dışkı ve kana bulaşmadan avdan çıkmasına benzetilmiştir. قرز okun tüyüdür. Müfredi قر gelir. اقر üzerinde tüy olmayan oktur. Hadiste “ayakkabının (iki tekinin) birbirine uyması gibi tüyün birbirine benzemesi gibi” denilmiştir. ندی için Ebû Amr eş-Şeybani: “O okun keskin tarafıdır”. Esmâ der ki; ندی’den sonra keskin tarafı zikretti. نصل kelimesi ucu sivri bir demirdir, okun başında olur. بضع Bid’a et parçası demektir. تدردر - تقلقل - تضرضر aynı manada olup sallanan, giden-gelen anlamındadır. Bu hadis başka bir şekilde de rivayet edilmiş. Resûlullah (s.a) Huneyn günü İslâm’a girip kalpleri ısınsın diye Müellefe-i Kulub’a Hevazin ganimetlerini dağıtıyordu. O sırada Temim’den ismi Zülhveysıra veya Zülhuneysıra olan bir adam ayağa kalkıp bu taksimatta Allah’ın rızası aranmamıştır dedi. Bu söz peygamberimize ulaşınca şöyle buyurdu: “Allah ve Resûlü adil davranmazsa kim adil davranabilir.” Bunun üzerine Hz. Ömer: “Bana izin ver Yâ Resûlallah! Bu münafığın boynunu uçurayım” dedi. Bunun üzerine de Peygamberimiz(s.a.s.): “Bunun neslinden, okun avdan çıktığı gibi dinden çıkıp bir daha dönmeyecek bir nesil türeyecektir” buyurdu. Başka bir hadiste de onlar ateş yakıtıdır. Onları öldürenler için sevap vardır ve onları öldüren veya onların kendisini öldürdüğü kişiye müjdeler olsun. Başka bir hadiste de: Ümmetimden iki büyük grup çarpışacaklardır. Onlardan bir grup dinden çıkar, onlarla iyi olan grup çarpışır. Başka bir hadiste de peygamber (s.a.s) onları anlatınca

¹⁹² Müslim, Zekat 1770.

şöyle buyurdu: Simaları yuvarlakçadır, Kur'an okurlar fakat Kur'an onların boğazından aşağı geçmez. Onların alameti eli çolak olan bir adamdır. Başka bir şekilde de şöyle rivayet ediliyor: Peygamberimiz secde eden bir adama baktı sonra Peygamber namazını bitirince: "Yok mu bunu öldürecek?" dedi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir kollarını sıvayıp ona doğru koştu. Sonra Peygamberimize dönüp "Lailaheillallah diyen bir adamı mı öldüreyim" dedi. Peygamberimiz tekrar: "Yok mu bunu öldürecek? Dedi. Ömer de (Ebubekir'in) aynısını yaptı. Üçüncü sefer Ali ona doğru yöneldi fakat onu göremedi. Bunun üzerine peygamberimiz eğer öldürülseydi ilk ve son fitne olurdu. Başka bir hadiste ise Peygamber (s.a.s) Nehrevan'da öldürülecek kişiyi anlattı ve "o dağ oyuğunun şeytanıdır" buyurdu. İbn Kuteybe der ki; رِدْحَةٌ kelimesi içinde suyun biriktiği dağ oyuğu demektir. Başka bir hadiste ise Peygamberimiz Ali'ye şöyle buyurdu: "Sen sözünü bozan, dinden çıkan ve zulmedenlerle savaşacaksın." Sözünü bozanları Cemal Ashâbı olarak te'vil ettiler. Çünkü Talha ve Zübeyr önce Ali'ye biat edip sonra biatını bozdular ve Hz. Ali'ye muhalefet edip ona savaş açtılar. Bundan dolayı kendilerine ve onlara tabi olanlara biatı bozanlar anlamında ناقص (sözünü bozanlar) denildi. Kur'an-ı Kerim'de Cenab-ı Hak: "Kim sözünü bozarsa kendi aleyhinde bozmuş olur."¹⁹³ Zulmedenleri ise Siffin ehli olan Muaviye ve arkadaşları şeklinde te'vil ettiler. Kâsit zulmeden demektir. Kişi haktan saptığında قصت denilir. Kur'an-ı Kerim'de Cenab-ı Hak: "Haktan sapanlar cehenneme odun olurlar."¹⁹⁴ Başına hemze getirildiğinde اقصط - يقصط denildiğinde adaletli oldu demektir. İsmi قسط gelir. Allah Kur'an-ı Kerim'de hükmettiğinde aralarında Kist ile yani adaletle hükmet Allah adaletli davrananları sever. يفعل - فعل kalıbında geldiğinde zulüm anlamındadır. يفعل - افعل kalıbında geldiğinde ise adalet anlamındadır. Dinden çıkanlarla ilgili açıklama daha önce geçti. Dinden çıktıkları için Marika ismini aldılar ve hadisin anlattığı hakikat Peygamberin sözüne uygun olarak ortaya çıktı. Çünkü müminlerin emiri (salavat) Peygamberden sonra bu üç fırkayla savaştı. Denilir ki dinden çıkanlarla savaşmayı bitirince öldürülenlerin araştırılmasını ister. Der ki eli çolak olanı arayın. Ararlar fakat bulamazlar. Öyle ki bu Ali'yi üzer. Onlardan bir adam der ki Vallahi o içlerinde yok Ey Müminlerin emiri. Bunun üzerine Ali; Vallahi yalan söylemedim. O sırada bir adam gelip; onu bulduk Ey Müminlerin Emîri deyince Ali secdeye kapandı.

¹⁹³ Fetih, 48/10

¹⁹⁴ Cin, 72/15

Kendisine fetihlerle ilgili sevindirici bir haber geldiğinde de secdeye kapanırdı. Ve ardından şunu söyledi; Secdeden daha üstün bir şey bilseydim onu yapardım. Sonra şöyle dedi; o kişinin eli kedi bıyığı gibi üzerinde kıllar olan bir meme gibidir. O çolak elini bana getirin. Ona getirdiler. O da ona baktı. Denilir ki; o kişi öldürülenler arasından çıkarıldı. Kadın memesi gibi bir memesi vardı. İşte hakkında Peygamberimizden haberlerin geldiği en eski kullanım budur. Diğer isimlendirmeler bundan sonra ortaya çıkmıştır. Haberlerde geldiğinden ve manası çirkin olduğundan bu isimlendirmeyi sevmez ve onu kendilerinden olumsuzlarlar(soyutlarlar). Fakat bundan kendilerini olumsuzlasalar da diğer isimlerden kendilerini olumsuzlayamazlar.

2.5.18. Haruriyye

Nehrevan'daki Harura isimli yerde toplandıkları için kendilerine Haruriyye denilmiştir. Orada Emîrû'l-Mü'minîn (s.a) onlarla münazaraya girdi. İki bin kişi bu görüşünden vazgeçti. Bunun üzerine Emîrû'l-Mü'minîn kendilerine; “size hangi ismi vereyim? Harura'da toplandığınız için siz Haruriyyesiniz.” Bu konuda Şair Seyyit kendilerine hitap ederken şöyle der: “Siz çoğun azısınız, orta yolu tutun. Derine dalmaktan vazgeçin. Dinden çıkmaktan korunun.” Nehrevan'dakiler derine daldıklarında İslâm'dan çıktılar. O sabah hükümle ilgili konuda cahil olduklarından hüküm dayattılar ve bunda boğuldular. Nehrevan'a ھ ve و 'nın dammesiyle Nuhruvan da denilmiştir. Ebû Bekir bu şekilde rivayet eder. Sa'leb ise Nehrevan şeklinde ifade eder. Harura'ya nispetle Haruravî denilir. Sonunda te'nis elifi olup hemze ile gelen bütün isimler böyledir. Fakat şehre nispet edildiğinden zaid harfleri atılarak Harurî şeklinde ifade edildi. Şair şöyle der:

“Onları doğru yola sevk etmem için Harurilerin üzerine atımı sürüyorum.”

2.5.19. Muhakkime

Bu fırkanın “Muhakkime” diye adlandırılmasının nedeni, Sıffin savaşında vuku bulan iki hakem olayı üzerine Emîrû'l-Müminîn (s.a.) Hz. Ali taraftarları arasında bir grubun karşı çıkarak muhalefet etmesidir.

Denildiğine göre onlar Abdullah b. Kevvâ, Urve b. Cerîr, Yezîd b. Âsım el-Muhâribî ve onlarla birlikte hareket eden bir gruptur. Söz konusu bu grup, Hz.

Ali'den ayrılmış, Zeyd b. Husayn'ın evinde Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye biat etmiştir. Abdullah b. Kevvâ, kendisine biat edilmesini istememesine ve bir başkasını işaret etmesine rağmen, onu kendilerine imam seçmişlerdir. Abdullah, kavmin önde geleniydi, görüşlerine itibar edilirdi. Bu grup, her iki hakemden ve onlardan razı olan ve yaptıklarını onaylayanlardan uzak olduklarını ilan etmişlerdir. Hz. Ali'yi tekfir ederek “*Hüküm, ancak Allah'ındır*”¹⁹⁵ demişlerdir. Çünkü Allah Kur'an'da şöyle buyurmuştur: “*Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldırgan grupla savaşın.*”¹⁹⁶ Onların iddiasına göre Ali, Allah'ın hükmünü bırakmış; iki hakemin hükmüne sığınmıştır. Oysaki hüküm ancak Allah'ındır.

Başka bir görüşe göre, bu sözü ilk seslendiren kişi, Benî Sa'd b. Zeyd b. Menât kabilesinden Bürk lakaplı Haccâc b. Abdullah'tır. Sıffin'de hakem olayında kendisine verdiği imkânlarla rağmen “*Allah'ın dini konusunda hakeme mi başvuruyorsun? Hüküm ancak Allah'ındır. Biz, Kur'an'ın emrettiğiyle hükmederiz*” diyerek Muaviye'yi darb eden adamdır. Onun dediğini duyan bir adam, Haccâc b. Abdullah'a: “*Saldır, Allah rızası için onu cezalandır!*” demiştir. İşte bu olaydan sonra onlar, muhakkime diye anıldılar.

Bir rivayete göre onların “*Hüküm, ancak Allah'ındır*” sözünü duyan Ali b. Ebû Tâlib, “*Bu söz, kendisiyle zulüm kastedilen adaletli bir sözdür. Onlar gerek iyi gerek kötü olsun, emirsiz bir düzen istiyorlar*” diye cevap vermiştir.

Hâricilerden ilk çekilen kılıç, Urve b. Uzeyne'nin¹⁹⁷ kılıcıdır. O, Eşa's b. Kays'a doğru ilerleyerek “*Bu ne alçaklık! Bu hakemlik de neyin nesi ey Eşa's! Allah'ın emrinden daha sağlam bir emir mi var?*” demiş, kılıcını çekerek Eşa's'a saldırmıştır. Bunun üzerine Eşa's kaçmış, Urve, kılıcını onun katırının sırtına batırmış, katır yere kapaklanmış. Bunun üzerine Hz. Ali'nin en gözde taraftarı olan Yemenliler, ondan ayrılmışlardır.

Bu olaya şahit olan Ahnef, bir grup arkadaşıyla Eşa's'a giderek ondan Urve'yi bağışlamasını rica etti. Eşa's da Urve'yi bağışladı. Urve daha sonra Nehravan'da sağ kurtulmuş ve Muaviye dönemine kadar yaşamıştır. Bir ara beraberinde korumasıyla Ziyâd'a getirilmiştir. Ziyad, ondan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında ne düşündüğünü sorduğunda o, “*Onlar hakkında hayır*

¹⁹⁵ Yusuf, 12/40

¹⁹⁶ Hucurât, 49/9

¹⁹⁷ Bazı kaynaklarda Urve b. Udeyye diye geçmektedir.

düşünüyorum” cevabını vermiştir. Ziyâd, ondan, Emîru’l-Müminin Hz. Osman ve Ebû Türâb Hz. Ali hakkında ne düşündüğünü sormuştur. O, Hz. Osman’ın hilafetteki ilk altı yılının onaylandığını ama daha sonraki uygulamaları nedeniyle tekfir edilerek şehit edildiğini söylemiştir. Ali hakkında da aynısı yapılmış, onun da tahkime kadar iyi davrandığını ama sonraki uygulamaları dolayısıyla onun da tekfir edilerek şehit edildiğini vurgulamıştır. Ziyâd, Muaviye hakkında ne düşündüğünü sorunca Urve, bir çırpıda en ağır bir şekilde Muaviye’ye sövmüştür. Ziyad, daha sonra kendisi hakkında ne düşündüğünü sorunca Urve ona, “Senin evveliyatın bir zina çocuğu; sonun ise lanete uğramandır. Sen, rabbine isyan ettin.” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ziyâd, Urve’nin boynunun vurulmasını emretmiş; emir derhal infaz edilmiştir. Daha sonra Urve’nin hizmetçisi çağırılmış, ona “Urve’nin yaptıklarını söyle!” denildiğinde o, “Uzun uzadıya mı kısaca mı?” demiş; kendisine “kısaca!” diye emredilmiştir. O, “Urve’ye gündüzleyin bir yemek (sofra); geceleyin ise bir yatak serdiğimi asla hatırlamıyorum” diye cevap vermiştir.

2.5.20. Şurat’ın manası

Bu fırka “Şurât” diye bilinir. Çünkü onlar kendilerini “*Biz, kendimizi Allah’a satmışız, onun yolunda ölüyor, öldürülüyoruz*” şeklinde tanıtmışlardır. Bu konuda Allah’ın şu ayetlerini Şîar edinmişlerdir: “*Allah müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşırlar, öldürürler, ölürler.*”¹⁹⁸ “*İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah’ın rızasını almak için kendini feda eder.*”¹⁹⁹

Denildiğine göre “şerâ” kelimesini ilk kullanan kişi, Sıffin’deki hakem olayına karşı çıkan ve Hz. Ali yanlısı bir adamı suikast sonucu öldüren Benî Yeşkurlu biridir. Bunun üzerine Hemedanlı bir grup da onun üzerine çullanmış, onu öldürmüşlerdir. Bu konuda Hemedanlı şair şöyle demiştir:

“Yeşkurlu’nun kıldığı namaz, kendisini cehennemin kor ateşinden kurtaramadı. Sabahleyin mızraklar ona saplanırken, çağırıyordu; Ali ile Muaviye’yi bir tutuyordu.”

---

¹⁹⁸ *Tevbe, 9/11*

¹⁹⁹ *Bakara, 2/207*

“Şurât” kelimesinin müfredi/tekili, “şârî”dir. Anlamı ise kendi nefsinin Allah’a satan demektir. شريت dediğimizde بعت yani “sattım” anlamını vermiş oluyoruz. شريت dediğimizde ise اشتریت “satın aldım” anlamında kullanmış oluyoruz. Aynı formatta بعت الشيء yani “satın aldım” demektir. Ebû Ubeyde, Kur’an’daki şu âyeti delil olarak getirmiştir:

“Onu düşük bir fiyata aldılar”²⁰⁰ buradaki asıl anlam “sattılar” demektir. Arap dili belagatında ابتعته انت “onu sattın” denildiği zaman, Bir bakıma اشتريته “onu satın aldım” manasına gelir.

Yezid b. Mufarrağ adlı şair şöyle söylemiştir:

Bürd’ü sattım, keşke ben, onun ardı sıra bakakalsaydım.”

Bürd, onun kölesinin adıdır.

Evs’de, “şereytü” kelimesinin “sattım” anlamına geldiğini söylemiştir.²⁰¹

Şair Seyyid, Şurât’tan değildir. Ama o, Allah yolunda savaşan herkesin Şurât’tan olduğunu kabul etmiştir. Çünkü Allah uğrunda savaşanların hepsi, kendi nefsinin Allah’a satmış, ona adamıştır. Bu ise, Hâricîlerin “Biz Şurâtız” sözlerinin farklı bir yorumudur. Onlar “Şurât” lakabıyla çok övünmüşlerdir. Bu konuda birçok Şair yazmışlardır. Mesela Hâricîlerin önde gelenlerinden Katarî b. Fucâe, Hz. Ali ile yaptıkları savaşa telmihte bulunarak şöyle demiştir:

“Gençler, Nehrevan’da Adn ve Naîm cennetlerine karşılık, Allah’a canlarını sattılar.” Aynı şekilde Hâricîlerin şairlerinden olan Tarmâh (ö.125/744) ise şöyle demiştir:

*“Öyle bitmez sıkıntılar yaşadım ki, onlardan dolayı ateşten kurtulmaz isem, Öyleyse ateşin azametinden ancak samimi bir kalple Allah’a “şârî” dönen kurtulur.”*²⁰²

2.5.21. Hâricîler

Hâricîler diye adlandırılmalarının nedeni, her imama/öndere karşı çıkmalarındandır.

İnançlarına göre kendileri “kâfirlerin arasından çıkarak Allah’a ve peygamberine hicret edenler”; “kâfirlerle ilişkilerini kesen” kimselerdir. Onlara göre

²⁰⁰ Yusuf, 12/20

²⁰¹ Evs, Divân, thk. Muhammed Yusuf Necm, Beyrut, 1960, s. 41.

²⁰² Evs, age, s. 253.

kendilerini onaylamayan Müslümanlar, aynen kâfir ve müşrik kimseler gibidir. Ancak kendilerine katılan, biat eden, hicret yurduunu mesken tutan; kendilerine karşı çıkan Müslümanlarla savaştan kimselerdir. Bu düşünce bütün Hâricî fırkalarının, üzerinde ittifak ettiği düşüncedir. Bu, onların temel görüşüdür. Onlar, Ebû Bekir ve Ömer'den sonraki halifeler olan Osman ve Ali'nin küfründen, yaptıklarından berî/uzak olduklarını deklare etmişlerdir.

Hâricîlerin genel görüşüne göre imamın, Kitap ve sünneti uygulayacak ve halkın içinden seçilecek kimselerden olması gerekir. Onlara göre, iki kişinin akdi ile imamın belirlenmesi mümkündür.

Hâricîler şöyle derler: “*Biz, Kur'an'ın hükmettiğine göre hareket ederiz. Her zalim ve despot idareciye karşı çıkarız. Büyük günah işleyenleri kâfir sayarız.*”

Yukarıda sayılan görüşler, bütün Hâricîlerin üzerinde ittifak ettiği görüşlerdir. Bu görüşlerin dışında kalan konularda ise farklı düşünmüşlerdir. Onlar, biat ettikleri imamlarının hepsine Emîru'l-Müminin lakabını verirler. Buna ilişkin birçok Şiir söylenmiştir. Mesela İbn Cedele el-Hâricî şöyle demiştir:

*“Kureyş'in, bize düşman olmasının bir önemi yok!
Onlar, bizim güç ve kuvvetimizden nasibini alıyorlar.
Üzerinde usta ve akıllı hatiplerin konuşup durduğu
Minberler, toprağımızda olduğu sürece, barışa yer yok!”
“Sizde Mervan ve oğlu, Amr b. As, Hâşim ve Hubeyb varsa;
Bizden ise Süveyd, Batîn, Ka'nab ve Emîrü'l-Mü'minîn Şebîb,
Evet, bizde ölüm mızrakları ve İbn Uveymir vardır.
Bir kere dön bak! Bu konuda kim ayıplanır?”*

Denildiğine göre bu Şiir, Abdülmelik b. Mervan tarafından duyulunca o, “*Ben, onların hepsini kınıyor, ayıplıyorum*” diye karşılık vermiştir. Başka bir rivayette ise adamın biri, Şiiri alıp Abdülmelik'e götürmüştür. Abdülmelik ona “*Bizden Emîrü'l-Mü'minîn Şebîb vardır*” diyen sen misin, deyince o “*Ben, bu şekilde ifade etmedim. Sadece sizi kastederek 'Ey Emîrü'l-Mü'minîn! Şebib de bizdendir'*” demek istemiştin diye cevap vermiştir. Anlaşıldığı üzere Hâricî şair, burada söylediğini çarpıtmıştır.

Hâricîlerden bir başkası da Nâfi b. Ezrak²⁰³ için şu mersiyei söylemiştir:

²⁰³ Ebû Râşid Nâfi' b. el-Ezrak b. Kays b. Nehâr el-Hanefî (ö. 65/685)

*“Bütün haberler, Şimt b. Zeyd²⁰⁴ ve Nâfi b. Ezrak’a
Zulmedenlerden söz ediyor,
Ölüm, mukadderdir; ondan kaçış yok!
Ölüm, henüz sabahlamayan adamı yakalar.
Eğer Emîrû'l-Müminîn'e ecelin şansızlığı gelirse,
Onu, kendisinden savacak kim vardır?”*

Hâricî fırkaları arasında İbadiyye adında bir fırka da vardır. Adını, başkanları olan Abdullah b. İbad'dan almıştır. Onlar, şu görüştedir: *“Bizim düşmanlarımız, Hz. Peygamberin düşmanları gibidir. Onlarla nikâhlanmayı ve mirası haram görmeyiz. Çünkü onlar, Allah'ın Kitab'ı, Hz. Peygamberin Sünneti ve İslâm'a davet konusunda tevhid ve ikrar ehlidirler. Ama onlar, Allah'ın nimetlerine karşı küfür içinde olanlar gibidirler.”*

2.5.22. Sufriyye

Sufriyye diye adlandırılmalarının nedeni, başkanlarının İbn Sufâr²⁰⁵ adında biri olmasıdır. Bazılarına göre bu gurup, aşırı ibadet etmekten dolayı bitkin düşen, beti benzi sararan bir gruptur. İlk başlarda Hâricî olan ve daha sonra Mürcie fırkasına geçen Ebû Âsım et-Teymî şöyle demiştir:

*“Necat, Ezârika, İbn Zübeyr ve yalancı Şîa/taftarlar ayrıldılar.
Simaları sararan Sufriyye ise Kitapsız ve sikasız bir din seçtiler.”*

2.5.23. Beyhesiyye

Bu fırka, Ebû Beyhes'e²⁰⁶ nisbet edildiğinden dolayı bu adı almıştır. Ebî²⁰⁷ Beyhes, Ezârika fırkasına muhalif bir kimseydi. O, “Fırkasının olmadığı yer, küfür diyarıdır. Kendilerinden olmayan fırkaların din anlayışını sorgulamak caizdir. Küfür diyarında çocuklara zarar vermenin bir sakıncası yoktur” demektedir. Ezârika ise hicret yurdunda katil hariç kendi görüşünde olmayan hiç kimseyi Müslüman olarak kabul etmemektedir. Onlara göre katil de zaten Allah'ın yeryüzündeki delili olan Müslümanı yok etmeye kasteden kimsedir.

²⁰⁴ İbn Zeyd, Muhelleb b. Ebû Sufra'dır.

²⁰⁵ Ziyâd b Asfar olarak bilinen fakat bazı kaynaklarda Abdullah b Asfar olarak da geçen şahıstır.

²⁰⁶ Ebû Beyhes Heysam b. Câbir. (ö. 94/713)

²⁰⁷ Bu kelime, eserin aslında “Ebû” şeklinde kayıtlıdır.

2.5.24. Ezrakiyye

Ezârîka, Nâfi b. Ezrak el-Hanefî'ye²⁰⁸ mensup kimselerin fırkasıdır. Basra ve Ahvâz'daki Hâricîlerin başkanıydı. Her iki kentin fakihlerinden, atlı ve cesurlarından birçok kişi bu fırkanın yanında yer almıştır. Nâfi b. Ezrak'ın, Hz. Peygamberin amcaoğlu Abdullah b. Abbâs ile birçok konuşması olmuştur.

Nâfi b. Ezrak'a göre kendilerinin olmadığı belde, küfür beldesidir; imanlarını açıklayanlar hariç, orada yaşayanlar kâfirdir. İmanlarını açığa vuranların öldürülmesi, nikâhları ve mirasları helal değildir. Onlar, Bedevî Arap kâfirleri gibidir. İslâm veya kılıca teslim olmadıkça onları kabul etmek caiz değildir. Cihad söz konusu olduğunda yere çakılıp oturmak kabul edilemez. Evinde oturup savaşmayanlar, kâfirdir. Ezarika mensubu kişiler Basra'yı ele geçirdiler; Basralıların birçoğu kenti terk etti. Daha sonra Mühelleb onlarla savaşarak Basra'dan Ahvaz'a daha sonra ise Kirman'a sürdü. Bu konuda bazı şairler şöyle demiştir:

*“Biz, saldırmaya gelenleri püskürttük,
Ki onlar, köprüde dizilen Ezarika'nın süvarileriydi.”*

Bu konuda ise İbn Rukiyyât şöyle demiştir:

*“Ne olurdu, bir gece, küstahça evlerine çakılan,
Nezrelilere bir bela ve musibet gelseydi!
Şimdi onlar, yerlerinden çok uzaklardadırlar.
Aramızda ise Ezarika'nın adamlarıyla Sulâf Köyü vardır.
Onlardan ne zaman kurtulmak istediğimizde ise
Karşımızda aşırılıklarıyla İslâm'dan çıkan Haruriyye fırkasını bulduk.”*

Sultan Abdî şöyle demiştir;

*“İntikam hırsıyla kılıçlarını çeken bir topluluk gördüm.
Güç ve satvetleri, Himyer'in adamları gibi oldukça fazlaydı;
Onlar, Necdiyye veya Haruriyye fırkaları
Ya da Ezarika'ya çağırın Ezarika taraftarlarıdır.”*

²⁰⁸ Ebû Râşid Nâfi' b. el-Ezrak b. Kays b. Nehâr el-Hanefî (ö. 65/685)

2.5.25. En-Necidat ve'l-Akide – Necadat ve'l-Ka'de

Bu fırkanın diğere bir adı da Kaade'dir. Ama daha çok, Necdât diye bilinmektedir. Çünkü bu fırka, onların başkanı olan Necde b. Âmir el-Hanefî'ye²⁰⁹ (ö.72/691) nisbet edilmektedir. Mekke'de Abdullah b. Zübeyr bir tarafta Necde ise karşı tarafta insanlara Cuma namazını kıldırıyordu. İbn Zübeyr, hilafet istiyordu. Orada savaşmak haram olduğundan dolayı her iki grup, savaşmaktan uzak durdu. Bu konuda şair şöyle demiştir:

“Bir gün, Ebu Hubeyb'e (Abdullah b. Zübeyr) vardım.

Kendisine verdiğim beyatimi bozayım diye.

Doğru yolu göstereyin diye Nuceyde b. Uveymir'e de varmışım.

Ne var ki o, daha çok, beni sapıklığa yönlendirmişti.”

Şiirde geçen Ebû Hubeyb, İbn Zübeyr'dir. Necde b. Âmir ve Nâfi b. Ezrak, Mekke'de Hâricîlerle beraber İbn Zübeyr'e karşı birleştiler ama daha sonra onun hakkında farklı yorumlarından dolayı ayrıldılar. İhtilafa düşenlerden Nâfi, Basra'ya; Necde ise Yemame'ye gitti. Onların ayrılık nedeni, Nâfi'nin, “takiyyenin²¹⁰ helal olmadığı ve cihaddan geri durup evinde oturmanın küfür olduğu” görüşüne sahip olmasıydı. O, Allah'ın şu ayetlerini delil olarak ileri sürüyordu:

“Onlara savaş yazıldığı (farz kılındığı) zaman, onlardan bir kısmı, (düşmanları olan) insanlardan, Allah'tan korkar gibi veya daha da çok korkarlar.”²¹¹

“Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar.”²¹²

Necde, Nâfi'nin dediklerine karşı çıkararak takiyyenin caiz olduğunu ileri sürmüş; bu konuda şu ayetleri delil olarak getirmiştir:

“İnananlar, inananları bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Her kim bunu yaparsa, Allah'tan ilişkisi kesilmiş olur. Ancak onlardan bir korunma yapmanız başka.”²¹³

²⁰⁹ Necde b. Âmir b. Abdillâh b. Seyyâr el-Hanefî el-Harûrî (ö. 72/691 [?])

²¹⁰ Kendisine zor kullanılan kimsenin canını, malını ve koruması gereken varlığını mutlak bir tehlikeden kurtarmak için gerçekte benimsediği görüş ve kanaatin aksini izhar etmesi, karşı tarafla aynı fikirde imiş gibi görünmesidir. Bkz. Komisyon, *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 549.

²¹¹ *Nisa*, 4/77

²¹² *Maide*, 5/54

²¹³ *Al-i İmrân*, 3/28

“Fıravun ailesinden imanını gizlemekte olan mü'min bir adam dedi ki...”²¹⁴

Necde, cihada çıkmayıp evde oturmanın caiz ama mümkünse savaşmanın daha faziletli olduğunu söylemiş ve buna şu âyeti delil olarak göstermiştir:

“Allah, mallarıyla, canlarıyla cihad edenleri, derece itibarıyla, cihadından geri kalanlardan üstün kılmıştır.”²¹⁵

Necde, “Şayet evde oturma caiz olmasaydı, cihada imkânı olanlar...” denilmezdi, görüşündedir.

Nâfi ise yukarıdaki delilin, Mekke döneminde baskı altında kalan Hz. Peygamberin Ashâbıyla ilgili olduğunu iddia etmiştir. Nâfi, cihada çıkmayıp evde oturmanın haram olduğunu şu ayete dayanarak söylemiştir:

“...Allah'a ve Peygamberine yalan söyleyenler de oturup kaldı.”²¹⁶

Hâricîlerin bu fırkalarına ait birçok görüş bulunmaktadır ki burası, onları ele almanın yeri değildir.

2.5.26. Şîa'nın Lakapları

Şîa, birçok fırkaya ayrılmıştır. Onların hepsi, Keysaniyye, Râfıza ve Zeydiyye adlı üç ana koldan türemiştir. Bu her üç kolun dayandığı bir kaynağı vardır. Onların birçok adı lakabı bulunmaktadır.

Râfıza, en eski bir isimdir; onunla ilgili birçok rivayet vardır ki biz, daha önce onun neden ve anlamını vurgulamıştık. Râfıza, daha sonra birçok fırkaya ayrılmıştır. Bununla beraber bütün fırkalar sırasıyla Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali, Ca'fer b. Muhammed'in İmam olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Bu görüş, Râfıza fırkalarının üzerinde ittifak ettiği asıl görüştür.

Ca'fer es-Sadık'ın ölümünden sonra birçok isim altında farklı kollara ayrıldılar. Kimisi, kendi ilk söylemlerini günümüze kadar korudu; kimisi de yok olmaya yüz tuttu ve görüşlerini günümüze taşıyacak kimse kalmadı. Biz, yeri geldiğinde bunun nedenlerini söz konusu edeceğiz.

---

²¹⁴ *Mümin*, 40/28

²¹⁵ *Nisa*, 4/95

²¹⁶ *Tevbe*, 9/ 90

2.5.27. Nâvûsiyye

Şîa'nın kollarından biri, Nâvûsiyye diye bilinen firkadır. Bu fırka, Basralı İbn Nâvûs adlı bir adamın "Ca'fer b. Muhammed'in yani Ca'fer es-Sadık'ın ölmediğini, daha hayatta olduğunu, bir süre sonra ortaya çıkıp idareyi ele alacağını, kâim el-Mehdî olarak yerini alacağını iddia etmesi" sonucunda oluşmuştur. Taraftarlarının aktardığına göre İbn Nâvûs onlara "Şayet kafatasımın, dağlardan üzerinize doğru yuvarlandığını görseniz de buna inanmayın! Çünkü ben, kılıcımla sizin yanınızda düşmanla çarpışmaktayım diye biliniz" demiştir. Bu fırka daha sonra yok olup gitmiş ve günümüzde bunu seslendiren kimse bulunmamaktadır.

2.5.28. Şemtiyye

Bu firkaya Şemtiyye denilmesinin nedeni, taraftarlarının Yahya b. Ebû Şemt²¹⁷ adlı bir şahsa uymalarındandır. Bu firkanın bağlıları, Ca'fer b. Sadık'ın iki oğlu Mûsâ ve İshâk'ın anne bir kardeşi olan Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed'in İmamlığını kabul etmiştir. Onların anneleri, "Ümmü veled"²¹⁸ olan Hamîde adındaki kadındır. Söylendiğine göre Muhammed b. Ca'fer, henüz çocukken bir ara babasının yanına girdiğinde yere düşmüş, yüzü al al olmuştu. Babası Ca'fer, ona doğru kalkıp kendisini öpmüş; yüzündeki toprağı silmiş ve onu kucaklamıştı. Muhammed b. Ca'fer, babasının kendisine şunu dediğini söylemiştir: Şayet bir oğlun olursa benim adım koy! O, Hz. Peygambere benzeyecek ve onun sünneti üzere yürüyecektir. İşte bu fırka, İmamet, Muhammed b. Ca'fer ile ondan sonraki çocuklarının hakkı olduğunu iddia etmiştir. Bu firkanın taraftarları kalmamış ve günümüze dek bu görüşe sahip kimse olmamıştır.

2.5.29. Fethiyye

Bu firkaya Fethiyye denir. Onların görüşüne göre İmamet, İsmâil b. Ca'fer'in kardeşi Abdullah b. Ca'fer'in hakkıdır. Adı geçen her iki şahsın anneleri Esmâ bint

²¹⁷ Yahyâ b. Ebû Şümeyt'Ebû Hâtim nisbet edildiğinden, bu fırka Şümeytiyye diye de anılır.

²¹⁸ Kelime anlamı "çocuk annesi" demek olan bu kavram, fıkıh ilmi bağlamında, efendisinden çocuk doğuran cariye demektir. Ümmü veled, cariyeye tanınan özel bir konumdur ki bu süreçten sonra onun satılması veya başkasına verilmesi caiz değildir. Efendisi öldükten sonra özgürlüğüne kavuşur. Bkz. Komisyon, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 585.

Akıl b. Ebû Tâlib'tir. Bu fırkanın iddiası, Abdullah b. Ca'fer, Ca'fer es-Sadık'tan sonraki imamdır. Çünkü Abdullah, İmam Ca'fer'in oğulları arasında en yaşlısıdır. Adı geçen fırka, İmam Ca'fer'in "*İmamet hakkı, önceki imamın çocukları arasında en büyüğün ve benim meclisimde oturanın hakkıdır*" dediğini iddia etmiştir. Abdullah, babasının meclisinde uzun süre oturmuş; babası vefat ettiğinde cenazesini yıkamış, cenaze namazını kıldırmıştır. Bir imamın cenazesini ancak bir sonraki imam yıkar. Bir İmamın cenaze namazını da ancak sonraki imam kıldırabilir. Abdullah, babasının yüzüğünü almış ve babasının birçok arkadaşı da ondan yana tavır takınmıştır. İmam Ca'fer'in bazı arkadaşları, Ca'fer'in, emanetleri Abdullah'a verip onu sahiplerine teslim etmesini emrettiğini nakletmişlerdir. Yine Ca'fer'in bazı arkadaşlarına göre, Abdullah'tan gayri hiç kimsenin bu görevi kabul etmediğine dair birçok rivayet vardır.

Bu fırkaya Fethiye denilmesinin nedeni ise Abdullah'ın kafatasının basık ve oldukça geniş burunlu olmasıydı. Başka bir görüşe göre ise bu fırkanın Fethiye şeklinde anılmasının nedeni, adı Abdullah b. Futayh olan Kûfeli bir şahsa nisbet edilmelerindedir. Bu fırka daha sonra ortadan kalkmış ve günümüzde onların görüşünü iddia eden hiçbir kimse mevcut değildir. Abdullah, babasından sonra sadece yetmiş gün yaşamış ve geride hiçbir erkek çocuk bırakmadan vefat etmiştir.

2.5.30. İsmâiliyye

Bu fırkanın İsmâiliyye şeklinde anılmasının nedeni, onların Ca'fer es-Sadık'tan sonra onun oğlu İsmâil b. Ca'fer'in İmam olduğu doğrultusunda görüşlere sahip olmalarıdır. Onların iddialarına göre baba Ca'fer, daha hayatta iken oğlu İsmâil'in İmam olmasını işaret etmiştir. Dolayısıyla Şîa, onun bu işareti üzerine İsmâil'in imam olması konusunda ittifak etmiştir. Yine iddialarına göre Ca'fer es-Sadık'ın, hayatta iken oğlu İsmâil'in imam olarak kabul edilmesi için çevresine emretmiş ve imamı belirlemiştir. Bu fırkanın diğer bir görüşü de İsmâil'den sonra oğlu Muhammed b. İsmâil'in imam olarak kabul edilmesidir. Adı geçen fırka, İsmâil dışında İmam Ca'fer'in hiçbir oğlunun imametini kabul etmemektedir.

Onlara göre hiçbir nebi yoktur ki onun hayatta olduğu dönemde ve öldükten sonra da bir halifesi olmamış olsun. Çünkü Allah, dostlarına bunu emretmiştir. Mesela Hz. İbrahim, henüz çocuk sahibi değilken, kendine Hz. Lut'u halife olarak

tayin etmişti. Daha sonra İsmâil doğunca Hz. İbrahim'in halifesi, İsmâil oldu. Aynı şekilde Hz. Mûsâ, kendine kardeşi Hz. Harun'u halife olarak belirlemişti ama Hz. Mûsâ henüz hayatta iken Hz. Harun vefat ettiğinden dolayı Harun'un yerini halife olarak Yuşa b. Nûn aldı. Hz. Süleyman, Hz. Davud'un sağlığında babasının halifesi; ölümünden sonra da vâsisiydi. Şem'un, aynı şekilde Mesih İsa'nın hem hayattaki hem ölümünden sonraki vâsisiydi. Hz. Peygamber hayatta iken, Hz. Ali onun halifesi, ailesinin işlerini idare vekili, ölümünden sonraki vâsisiydi.

Aynı şekilde Ca'fer b. Muhammed, babasından sonra yirmi beş yıl yaşamasına rağmen İsmâil ve Abdullah'tan gayri çocuğu olmadı. Bu itibarla Ca'fer, daha hayatta iken kendi yerine İsmâil'in imam olmasını işaret etmiştir. Ki daha Ca'fer hayatta iken birçok arkadaşına onu tavsiye etmiş, hiç kimse de buna karşı çıkmamıştır. Bazıları, babasından önce ölen İsmâil'in aslında ölmediği, ancak babası Ca'fer tarafından tehlikelerden korunması için saklandığı iddiasını ileri sürmüştür.

Bu fırkanın taraftarları, "*İmam Ca'fer, bize İsmâil'e uymamızı ve onu imam olarak tanımamızı emretmişken onun saklanması nasıl mümkün olur?*" diye soranlara şunu delil olarak ileri sürmüştür: İmam Ca'fer, İsmâil ile Abdullah'ın anneleri dışında hiçbir bir kadınla evlenmemiş; tıpkı Hz. Peygamber gibi hiçbir cariyeyle birlikte olmamış; Hz. Hatice ölünceye kadar başka bir kadınla evlenmediği gibi İmam Ca'fer de iki oğlunun anneleri ölünceye dek başka bir kadınla evlenmemiştir. İşte Ca'fer es-Sadık, imamın, amcakızı olan hanımı Fatma'dan olacağını anladığında, eşi ölünceye kadar onun üzerine kuma getirmemiştir.

Bu fırkaya göre imamet ve vasiyet, Allah'ın bir emridir. Allah, Ca'fer es-Sadık daha hayatta iken bu görevi oğlu İsmâil'e tevdi etmiştir. Onun oğlu Muhammed, amcalarının mirasına varis olma konusunda daha hak sahibiydi. Çünkü o, Abdullah'ın dışında bütün amcalarından daha yaşlıydı. Ca'fer es-Sadık'ı iki oğlu hakkındaki haberler, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin hakkındaki haberlerle aynı değildir. Biz, Abdullah ve Muhammed hakkındaki imamet iddialarına baktığımızda, Abdullah için herhangi bir suç yoktur. Ama Muhammed'e gelince o, kan dökmenin haramlığı konusunda bütün ümmetin ittifak ettiği haram ay ve haram beldede kılıcını çekmiştir. Şayet onun yaptığı, başarıya ulaşıyorsa, bütün iddiaları geçersiz olacaktı. Zaten bundan dolayı onlar, tükenip gittiler, eylemleri de sona erdi.

Mûsâ konusuna gelince, onun ölümünden sonra taraftarları, Ali konusunda olduğu gibi ihtilafa düştüler. Hatta bazıları, Mûsâ'nın ölmediğini, diri olduğunu; dolayısıyla Ali'nin, imamete uygun olmayacağını iddia ettiler. Sonra hiçbir erkek çocuğu buluş çağına varmayan Ali b. Mûsâ vefat etti. Ali'nin, sadece yedi yaşında olan Muhammed adlı bir oğlu vardı. Taraftarları, Ali'nin imametine, arkasında namaz kılınmasına, keseceği hayvanın etinin helalliğine, yargıdaki şahitliğine, emanet verildiğinde yed-i eminliğine ve onun eliyle had cezalarının tatbikine itibar edilemeyeceğini ileri sürdüler. Durum bu merkezde iken onlar, ondan sonra ihtilafa düştüler. Ümmet, ittifak halinde imametini, baba dururken oğula ait olduğunu iddia edenler, yok olmaya mahkûm oldular. Çünkü onların bu konuda ne sağlam delilleri ne geçerli mazeretleri vardı. Bununla birlikte kimisini seslendirdikleri kimisini de gizledikleri farklı delillere sarıldılar. Bu konuda bol açıklamalı kitaplar kaleme aldılar. Daha sonra ise birçok insan, onların dediklerine günden güne eklemeler yaptılar.

2.5.31. Mübarekiyye

Bu fırka, başkanları İsmâil b. Ca'fer'in dostu Mübarek²¹⁹ adlı bir şahıs olduğundan bu adı almıştır. İddialarına göre İmam Ca'fer, henüz hayatta iken kendilerine İsmâil b. Ca'fer'in imametini emretmiştir. Fırkanın taraftarları, topluca İsmâiliyye fırkasına katılınca kadar bu görüşlerinde kararlı davranmıştır.

2.5.32. Hattâbiyye

Bu fırka, Ebû'l-Hattâb'a nispet edilmiştir. Ebû'l-Hattâb'ın²²⁰ asıl adı Muhammed b. Zeyneb el-Esedî el-Ecda'dır. Onlara göre babası İmam Ca'fer henüz hayatta iken imamete oğlu İsmâil'i göstermiştir. Fakat İsmâil ölünce fırkanın taraftarları, Ca'fer es-Sadık'ın imametine yönelmiş ama bu süreçte ileri boyutta aşırı görüşlere sahip olmuşlardır. Örneğin, Ebû'l-Hattâb, Ca'fer es-Sadık'ın sağlığında, İsa b. Mûsâ b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın vali olduğu esnada Kûfe'de bir mescitte minbere çıkarak Ca'fer es-Sadık'ın imameti için çağrıda bulunmuştur. Bu olay

²¹⁹ İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'ın kölesi olan şahıstır.

²²⁰ Tam adı Muhammed b. Ebû Zeyneb Miklâs el-Esedî el-Kûfî el-Ecda' olup Ebû'z-Zabyân ve Ebû İsmâil diye de anılır.

üzerine İmam Ca'fer, onunla hiçbir ilgisi olmadığını bildirmiş, ona lanet etmiş, bedduada bulunmuş ve daha sonra Ebû'l-Hattâb ve arkadaşlarının tümü öldürülmüştür. Denildiğine göre onlardan sadece adı Sâlim b. Mükrim el-Cemâl olan biri kurtulmuştur. Salim'in künyesi, Ebû Seleme; lakabı ise Ebû Hatice'dir.

Ebû'l-Hattâb, İmam Ca'fer'in ilah olduğunu iddia etmiştir. Allah, zalimlerin söylediklerinden münezzehtir, çok yücedir. Ebû'l-Hattâb'ın ölümünden sonra onun görüşlerini seslendiren bazı kimseler olmuştur. Onlar, bütün imamlar hakkında aşırıya gitmişlerdir. Bu fırkanın taraftarları, bu söylemin, Ebû'l-Hattâb tarafından kendilerine emredildiğini iddia etmiştir. Onlar, imamlar hakkındaki aşırı görüşlerinin aynısını, Ebû'l-Hattâb hakkında da ileri sürmüşlerdir. Taraftarlar, bir süre sonra birçok fırkalara ayrılmıştır. Biz, onları inşallah, gulat fırkalarını işleyeceğimiz kısımda ele alacağız.

2.5.33. Vâkife ve Memtûra

Bu fırkaya Vâkife denildiği gibi Memtûra de denilmiştir. Bu fırka, İmam Ca'fer'in ölümünden sonra oğlu İmam Mûsâ b. Ca'fer'in imametini kabul ettiğinden bu adı almıştır. Bu fırka İmam Mûsâ'nın ölmediğini, bilakis hayatta olduğunu; dünyanın şimdi zulümle dolduğu gibi Mûsâ'nın gelmesiyle de dünyanın adaletle dolacağını iddia etmiştir. Fırka, Mûsâ'nın imameti konusunda sebat etmiş, onun ölümünden sonra oğlu Ali b. Mûsâ'nın imametini ise kabul etmemiştir. Onlar, İmam Ca'fer'in, imam olacak kişinin, Tevrat sahibinin yani Hz. Mûsâ'nın adını taşıdığını iddia etmiştir. Onların başka bir iddiası da İmam Ca'fer'in, bazı arkadaşlarına Pazardan itibaren Cumartesi'ye kadar günleri sayınız diye emretmiş; onlardan biri günleri sayınca, kendisine: "Kaç tane saydın?" diye sorulunca o: "yedi" cevabını vermiştir. Bunun üzerine İmam Ca'fer şöyle demiştir: "Cumartesilerin cumartesisi, çağların güneşi, ayların nuru ne oyun ne de eğlenceye dalan yedinci kişi, sizin başınıza imam olacaktır." İddialarına göre İmam Ca'fer, bununla Mûsâ b. Ca'fer'i kastetmiştir. Onlar: Mûsâ, imamların yedincisidir, o imam olmalıdır. Bu konuda kararlı olunuz.

Bu fırkadan bazıları, Mûsâ b. Ca'fer'in ölmediğini iddia etmiştir. Onlar, İmam Ca'fer'in: "Şayet Mûsâ'nın başının dağlardan üzerinize doğru yuvarlandığını

görürseniz bile, buna inanmayınız! Çünkü o, hayatta ve görevinin başındadır” dediğini nakletmiştir.

Başka bir kısmı ise İmam Mûsâ, ölmüştür ama o dönüp idareyi eline alıncaya kadar imamet, ondan başkasının hakkı değildir. Onlar, İmam Ca‘fer’in: “Mûsâ’nın durumu, aynen Hz. İsa’nın durumuna benzemektedir” dediğini savunmuştur. Bütün fırka, bu görüş etrafında birleşmiştir.

Bu fırkaya Memtûra denilmesi nedeni ise Ali b. İsmâil et-Temîmî, Yunus b. Abdurrahman ve başkalarının, görüşlerini açıklamak için ortaya çıkınca bazı insanlar, “Siz, yağmura tutulmuş köpekler benziyorsunuz” diyerek, onlara bu lakabı vermiştir. Denildiğine göre köpekler, yağmurda ıslanınca çok iğrenç olurlar. Günümüze kadar, bu fırkanın görüşlerine itibar eden bir grup var olagelmıştır.

2.5.34. Kat‘iyye

Onlardan biri guruba da Kati‘yye denilir. Onlar Mûsâ b. Ca‘fer’in vefatından sonra Ali b. Mûsâ’nın imamlığını savunurlar ve Mûsâ’nın vefat ettiğine kendisinden sonra Ali b. Mûsâ’nın imam olduğuna kesin hükmederler. Ali b. Mûsâ’nın imamlığına razı olurlar. Ve onu Rıza diye isimlendirirler. İddialarına göre Harun Reşit, Mûsâ b. Ca‘fer’i Medine’den Basra’ya getirtir ve onu İsa b. Ca‘fer b. ebi Ca‘fer’in yanında hapseder. Sonra onu Bağdat’a getirir. Sindi “b. Şâhek’in”²²¹ yanında hapseder. Yahya b. Halit b. Bermek ise onu hurma ve üzümle zehirler öldürür. O sırada hapistedir ve hapisten cesedi çıkartılır. Kureyş kabristanına defnedilir. Bunlar Mûsâ b. Ca‘fer’in kesin öldüğüne inandıkları için kendilerine Kat‘iyye denilir. Ali b. Mûsâ’nın bundan sonra imam olduğuna sonra ta Ali b. Muhammed el Askeriye varıncaya kadar Ali b. Mûsâ’nın çocuklarının tek tek imam olduklarına inanırlar ve bu şekilde devam ederler. Ancak onlardan bir grup bu görüşten ayrılır, Muhammed b. Ali’nin imamlığında şüpheye düşerler ve o görüşten vazgeçerler. Ve derler ki babası öldüğünde Muhammed b. Ali küçüktü, imamlığa laik değildi, ilim sahibi değildi. Bir başka topluluk ise Muhammed b. Ali’nin imamlığında karar kılarlar. Ölümünden sonra ise ihtilaf ederler. Bir grup Mûsâ b. Muhammed’in imamlığını savunur. Bir grup Ali b. Muhammed Askeri’nin

²²¹ Sindi b. Şahik diye bilinen şahıstır.

imamlığında karar kılarlar Ali b. Muhammed öldüğünde de ayrılığa düşerler. Bir grup Muhammed b. Ali b. Muhammed'in imamlığını savunur ki babası hayatta iken vefat etmiştir. Bir grup ise Ca'fer b. Ali el Askeri'nin imamlığını savunur. Bir diğer grup ise Hasan b. Ali'nin imamlığını savunurlar. Bütün bu gruplar bu fikir ayrılıklarına rağmen Kati'yye ismi altında birleşirler. Ali b. Muhammed'in ölümüne kadar bu fırkaların ayrı isimleri yoktu. Ca'fer'in imamlığını savunanlara ise Tahiniyye denildi.

2.5.35. Tâhiniyye

Bu gruba Tâhiniyye denilmesinin sebebi de Ali b. Fulan et-Tâhin isimli reislerine nispetledir.

Adı geçen şahıs kelamcılardandır. Ca'fer'in tarafını güçlendiren, insanları o tarafa yönelten bir kişidir. Bu konuda kendisine Faris b. Hatem b. Bahuye (Bahavey) ve Fâris'in kız kardeşi de yardım etmiştir. Bu fırka Hasan'ın hayatında Ca'fer'in imamlığını savunur. Ve derler ki Hasan'ı denedik fakat onu ilim sahibi bulmadık. Hasan'a uyan ve onun imamlığını savunanları Himâriyye diye isimlendirirler. Ve derler ki bunlar Hasan'a ilgisiz ve düşüncesiz bir şekilde uydular. Hasan'ın ölümünden sonra Ca'fer'in imamlığını terk ederler. Ve Hasan'ın halef bırakmadığını iddia ederler. Ve derler ki onun imamlığı son bulmuştur. Ve onun imamlığını savunanların sözü de geçersizdir. Çünkü o arkasında bir halef bir çocuk bırakmamıştır. İmam o kişidir ki arkasında halefi ve çocuğu olur. Ca'fer Hasan'ın mirasını alır. Her ne kadar bu konuda Ca'fer in imamlığını savunanların onun civarına inmek onun mirasını taksimini engelleme konusundaki iddiaları olsa da bu iddiaların hem sultan nezdinde hem halk nezdinde ve bütün insanlar yanında batıl olduğu ortaya çıkmıştır. Hasan'ın imamlığını savunanlar zamanla görüş ayrılığına düşüp birçok fırkaya bölündüler. Bu Tahiniyye fırkası ise Ca'fer'in imamlığında sebat eder. Hasan'ın imamlığını savunanlardan da birçok kişi bu görüşe döner ki onlardan biri de Hasan b. Ali b. Fudal'dır. O da onların en ileri gelen âlimlerinden fakihlerinden hadis sahiplerindendir. Hadise ve fıkıh alanında birçok eserler yazmıştır. Ca'fer'in ölümünden sonra da Ali b. Ca'fer ve Fatıma'nın imamlığını savunurlar Ali ve Fatıma'nın ölümünden sonrada birçok görüş ayrılığına düşerler

hatta onlardan bir grup bu konuda çok aşırıya gider. İmamlar hakkında Ebû Hattâb ve arkadaşlarının ileri sürdüğü görüşleri ileri sürerler.

2.5.36. Hasan'ın İmamlığını Savunan Ve Ca'fer Ashâbının Kendilerini Himâriyye Diye İsimlendirdiği Gurup

Yukarıda sebebini zikrettiğimiz gerekçeye binaen Hasan'ın imamlığını savunanlar Ca'fer Ashâbına Tahiniyye ismini verdikleri gibi onlar da bu guruba Himâriyye ismini vemişlerdir ki bu gurup Hasan'ın ölümünden sonra onbir fırkaya ayrılmış olup bu gurupların çok meşhur adlarının olmamasından dolayı biz de onların görüşlerini kısaca zikredeceğiz. Bir grup Hasan diridir ölmedi o görevlidir ölmesi caiz değildir. Zahiren onun çocuğu yoktur. Çünkü yeryüzü imamsız kalmaz. Rivayet ettiğimiz üzere görevlinin iki gaybesi var birinci gaybesi budur. Ve ortaya çıkacak bilinecek sonra bir başka gaybette kaybolacak diye ifade ederler. İkinci grup Hasan ölmüştür fakat kâimdir, yaşıyor veya diridir. Ve o görevlidir bizim görüşümüze göre kaimin manası ölümden sonra görevde olandır. Üçüncü gurup da der ki Hasan öldü bu işi Ca'fer'e vasiyet etti bu şekilde Ca'fer'in imamlığına dönerler. Dördüncü gurup ise der ki Hasan ölmüştür ve imam Ca'fer'dir. Biz Hasan'a uymakla hata ettik çünkü o imam değildir ölüp de arkasında bir halef bırakmayınca anladık ki Ca'fer davasında haklıydı ve Hasan da batıl üzereydi. Beşinci fırka der ki Hasan öldü o imam değildir. Onun imam olduğunu söylemekle biz hata ettik imam Hasan ve Ca'fer'in kardeşi olan Muhammed b. Ali'dir. O da babası hayattayken vefat etmiştir. Çünkü onlara göre Hasan'ın imamlığı ölmekle ve arkasında çocuğu olmamakla batıl olmuştur. Ca'fer ise açık şekilde günah işlemekle imamlığa laik değildir. Hasan'da da Ca'fer'de gördüğümüz aynı hareketleri görüyoruz. Fakat o bunu gizliyordu. İkisinin imamlığı geçersiz olunca anladık ki imam Muhammed'dir çünkü onun çocuğu vardır ve babası kendisini işaret etmiştir. O görevli olan Mehdî'dir. Başkasının olması caiz değildir veya imamlık geçersiz olmuştur. Altıncı grup der ki Hasan b. Ali'nin bir oğlu vardır. İşin aslı anlatıldığı gibi 'öldüğünde çocuğu yoktur' şeklinde değildir. O çocuğun ismi Muhammed'dir ve babası vefat etmeden iki sene önce doğmuştur ama Ca'fer ve diğer düşmanlarından korktuğu için gizlenmiştir. O görevli imamdır. Yedinci grup der ki onun yani Hasan b. Ali'nin vefatından 8 ay sonra bir çocuğu oldu vefat ettiğinde iki sene önce doğan

bir çocuğu vardı diyenlerin iddiası batıldır. Çünkü bu gizli değildir. Makul olan göz önünde olana direnmek de caiz değildir. O zaman bir hamilelik vardı ve o çocuk onun vefatından sonra doğdu. Sekizinci gurup der ki Hasan'ın asla çocuğu yoktu çünkü bunu denedik her tarafta araştırdık fakat bir neticeye varamadık eğer bunu iddia etmek caiz olsaydı bu iddia başkası hakkında da caiz olurdu. Ve yine Peygamber'in (as) bir halefi olduğunu ve o halefin peygamber ve imam olduğunu söylemek icap ederdi. Fakat kendisinin bir cariyesinden sahih olan görüşe göre bir hamilelik durumu olmuştur. Ve o da erkek bir imam olarak doğacak görevli bir imamdır. Dokuzuncu gurup der ki Hasan'ın vefatı doğrudur. Çocuğunun olmaması da doğrudur. Hamilelik iddiası da batıldır. Ve bu şekilde Hasan'dan sonra imam olmadığı sabit olmuştur bu da aklen caizdir. İnsanların işledikleri günahları sebebiyle Allah'ın yeryüzünden görevli imamı kaldırması caizdir. Bu hiçbir imamın olmadığı bir fetret dönemidir. Bugün yeryüzü peygamberimizin zuhurundan önceki fetret dönemi gibi imamsızdır. Onuncu gurup der ki Hasan ölmüştür. Ve öldüğü gerçektir ama insanlar bu konuda ihtilaf ederler bunun nasıl olduğunu bilmezler fakat onun çocuğu olduğu konusunda şüpheye düşüyoruz ölümünden önce mi veya sonramı doğduğunu bilmiyoruz ancak şunu iyi biliyoruz ki yeryüzü asla imamsız kalmaz. O çocuğun ismi Muhammed'dir o gaip gizlenmiş bir haleftir. O ortaya çıkıncaya kadar bu görüşteyiz bu görüşü savunacağız. Onbirinci grup der ki; Hasan'ın öldüğünü biliyoruz insanlara da bir imam gerekir yeryüzü de imamsız kalmaz ama çocuğu hangisidir kimdir veya başkasının çocuğu kimdir bunu bilmiyoruz. İşte Kati'yye fırkasının alt kollarının toplamı bundan ibarettir. Meşhur isimleri de zikrettiklerimizdir. Bugün onlar bu iddialarında birbirleriyle çekişme halindedirler. Ve bütün bu grupların temel görüşleri geçersiz olmuştur. Onlar tamamıyla iki fırkaya dayanıyorlar bir kısmı Hasan'ın çocuklarının imamlığını savunurlar diğer bir kısmı ise Ca'fer'in çocuklarının imamlığını savunurlar. Böyle dağınık bir şekilde hayretler içerisinde hiçbir görüşte sebat etmeyerek ve dayanacakları bir temele de yaslanmaksızın devam edip gidiyorlar.

2.5.37. Keysaniyye

Bunlar birçok fırka olup hepsi bu isim altında toplanırlar. Bu ismi almalarının sebebi şu iddialarından ileri gelir. Muhammed b. Hanefiye mehdi olan imam ve

zulümle dolu olan yeryüzünü adaletle doldurması için beklenen görevlidir. Muhammed b. Hanefiye, Muhtar'ı gurubunun başında görevlendirmiş ve ondan Hüseyin'in öcünü almasını istemiştir. Muhtar'ı da Keysan²²² diye isimlendirmiştir. Bir gurup da şöyle der Keysan, Emîrû'l-Mü'minîn (as) azatlı kölesiydi. Bu görüşü Muhtar ondan almıştır. Bir diğer gurup da şöyle der Keysan Hz. Ali'nin azatlı kölesidir ve Muhtar'ın arkadaşıdır. Keysan'ın künyesi Ebû Amre'dir. Şair onun hakkında şöyle der:

“Senden sonra oraya Keysan Ebû A'mre yerleşmiştir.”

Bu işin aslı şöyledir Keysan, Muhtar'la birlikteydi. Muhtar, Hz. Hüseyin'in katillerini takip eder onu öldürmekle suçlananları öldürür ve evlerini yıkarı. Derler ki Muhtar'ın doğru dürüst bir inancı ve mezhebi yoktu. Önceleri Hâricî iken sonra Zübeyrî oldu daha sonra ise görünüşe göre Şîî oldu. Kendisi cesaretini ortaya koymak için olacak bir işin kendisine ilham edildiğini iddia eder sonra çeşitli hilelerle bu işi gerçekleştirir ve insanlara bu Allah katındandır derdi. Bunun gibi birçok iddia ve şarlatanlıkları vardı. Künyesi Ebu İshak'tı. Bir gün şöyle dedi Gökten dehşetli bir ateş incek Esmâ'nın evini yakacak. Bu söz Esmâ bint Harice'ye söylendiğinde Ebu İshak bu şekilde secide²²³ bulundu. Vallahi o mutlaka evimi yakacaktır dedi ve evi bırakarak kaçtı. Buna benzer birçok sözleri ve şarlatanlıkları vardır. İbn Rukiyyat onun hakkında şöyle der;

İbn Dume'nin hayatını acılaştırın şey şeytanların ona verdiği vesveselerdi.

İbn Dume Muhtardı. Onu rahatsız eden kişi Mus'ab b. Zübeyr'di. Muhtar, İbn Zübeyr'in Kufe valisiydi ve onu azletti. İbn Zübeyr, Muhammed b. Hanefiye'yi beni Hâşim'den 15 kişiyle Arim isimli bir hapiste hapsetti. Bunun üzerine Muhtar gündüz gizlenen gece ise yürüyen bir gurup gönderdi. Bunlar o hapisaneyeye ulaşıp kapısını kırarak Muhammed b. Hanefiye'yi beraberindekilerle birlikte çıkarıp güvenli bir yere götürdüler. Kesir İzze, onların bu hapsedilmeleriyle ilgili şöyle der;

Karşılaştığın her kişiye aiz(sığınan) olduğunu söylersin.

Halbuki gerçek aiz Arim hapisanesinde olan mazlum kişidir.

²²² Hz. Ali'nin Siffin Savaşı'nda ölen kölesi yahut Muhammed b. Hanefiyye'nin öğrencisi Keysân'dan veya Hz. Ali tarafından Muhtâr'a verildiği söylenen Keysân lakabından kaynaklandığı naklediliyorsa da fırkanın, ismini Becîle kabilesinin âzathılarından Ebû Amre Keysân'dan aldığı yolundaki kanaat daha isabetli görünmektedir.

²²³ Düzyazıda cümlelerin ya da cümle parçalarının sonunu, kulakta aynı sesi bırakan sözcüklerle kafiyelendirip süsleme sanatı.

İnsanlardan kim Mina'daki Hifte bu yaşlıyla karşılaşırsa

Bilir ki; gerçekten o zalim değildir.

O Peygamberin ve amcası oğlunun adaşdır.

Prangaları çözen ve davaları halleden kişidir.

Sen aizsin sözü şuna dayanır. İbn Zübeyr, Kabe'ye sığındığı için kendisine aiz deniliyordu. İbn Rukiyyat onun hakkında şöyle der:

“Öyle bir şehirdir ki güvercinler orada güven içerisinde dirler ki

Oraya mazlum halife de sığınmıştı.”

Yine Harem'de savaşmayı helal kıldığı için kendisine Mehill deniliyordu. Bazı şairler Ğamle bint Zübeyr hakkında şöyle derler. Hangi insan Mehill'in kız kardeşi Mehille'yi anmakla kalbi etkilenmez, acı duymaz. Şair Kumeyt hem İbn Zübeyr hem de İbn Hanefiye ile ilgili şöyle der;

Zilhif'teki dağda peygamberin adaşı

Harem bölgesindeki Mehill'den kovulan kişiler

İbn Zübeyr, Muhtar'ı azledince Muhtar ona şöyle bir mektup yazdı: Vâsî Muhammed b. Ali'nin halifesi Muhtar b. ebi Ubeyd'den, Abdullah b. Esmâ'ya. Sonra mektubunu ona hakaret ve sövgülerle doldurdu. Ona muhalefet etti. İbn Hanefiye'yi davet etti ve onun imam olduğuna dair görüş ileri sürdü. Anlatılır ki; onun yanında ipekle kaplanmış eski bir kürsü vardı ve bu Emîrü'l-Mü'minîn Ali (as) mirasındandır derdi. Harbettiğinde bu kürsüyü savaşın orta yerine koyar ve ‘buna dayanarak savaşın’ bunun sizin yanınızdaki yeri beni İsrâildeki sekine sandığı gibidir’ derdi. Bu kürsüyü iki dirhemle bir marangozdan aldığı söylenir. Derler ki; İbrahim b. Eşter, Ubeydullah b. Ziyad'la savaşmak için yola çıktığında güvenilir adamlarına beyaz güvercinler verir ve onları beraberlerinde götürmelerini söyler ve şöyle der; eğer durum bizim lehimize ise bu güvercinleri bırakmayın. İşin aleyhimize döndüğünü görürseniz bunları salıverin. Bundan sonra çıkıp insanlara şöyle der; eğer istikametli olursanız bu Allah'ın yardımıyla. Fakat sapıp kaçarsanız ben Muhkem Kitapta Cenab-ı Allah'ın bulutların altında güvercinler şeklinde öfkeli meleklerle sizi desteklediğini görüyorum. Savaş başlayıp karşılaştıklarında iş İbrahim'in aleyhine döner bunun üzerine Muhtar'ın arkadaşları güvercinleri salıverince insanlar, “işte melekler! işte melekler!” diye bağırlar. Bunun peşinden adamlar geri döner. Ubeydullah'ın arkadaşları dağılırlar. İbrahim b. Eşter de Ubeydullah b. Ziyad'ı

öldürür. Bütün bu Keysaniyye fırkalarının kökü Muhtar'a dayanır. Tamamı farklı görüşlerde olup hepsi de Muhammed b. Hanefiye'nin imamlığında birleşirler. Onlardan bir kısmı imamlığın Hz. Ali'den sonra Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiye'de olduğunu ileri süreler. Bu konuda şair şöyle der;

“Ali ve üç çocuğu, bunlar öncülerdir, bunda asla kapalılık yokur,
Biri imamın iyiliğin öncüsüdür bir diğerini Kerbela yutmuştur,
Biri de önünde sancakla orduyu yönetinceye kadar ölümü tatmayacaktır.”

İddialarına göre Muhammed b. Hanefiye ölmemiştir, diridir Mekke ile Medine arasındaki Rızva dağlarında ikamet ediyor. Sağında bir aslan, solunda bir kaplan olmak üzere sabah-akşam rızkı ayağına gelir ta çıkıp hüznle dolan yeri adaletle dolduracak. O müjdelendiğimiz Mehdî olan görevlidir. Şair Seyyit b. Muhammed onun imam olduğunu söyler ve şöyle derdi:

“Ey Rızva Dağı!
Ne zamana kadar bu yitiği saklayacaksın,”
Yine şöyle der:
“Ey Rızva dağı! Sende Ahmet alinden temiz bir yitik var,
O insanları bırakıp soğuk dağları mesken edindi.
Orada aslanlarla yaşıyor.”

Yine şöyle der:
Muhammed'i andım gözlerinden inci gibi yaşlar yastığa döküldü,
Rızva dağlarındaki yitiği andım geceledim fakat rahat edemedim.

2.5.38. Kerbiyye

Kerbiyye imamlığın Ali'den sonra Muhammed b. Hanefiye'nin hakkı olduğunu iddia ederler. Hasan ve Hüseyin'in imamlığını geçersiz sayarlar ve derler ki; Muhammed b. Hanefiye Basra günü Hz. Ali'nin bayrağını taşıyordu. Babası özellikle kardeşler içerisinde ona vermişti. Nasıl ki Ali b. Ebû Tâlib (a.s.) da Resûlullah'ın bayrağını taşıyordu. Muhammed b. Hanefiye'yi babası mehdi diye isimlendirdi o ölmedi ve nerede olduğu bilinmiyor. O bir gün dönecek. Gaybetinden sonra iş başına geçecek. Bu guruba Kerbiyye denilmesinin sebebi Ebû Kerb²²⁴ isimli

²²⁴ Ebû Kerb ed-Darîr (ö. I./VII. yüzyılın sonları)

bir adama nispetledir ki Ebû Kerb, kör idi ve Muhammed b. Hanefiye'den önce Hasan ve Hüseyin'in imamlığını savunanlara muhalefet ediyordu. İmamlığın Muhammed b. Hanefiye'nin hakkı olduğunu söylüyordu bu görüşünden dolayı bu gurup ona nispetle anıldılar.

2.5.39. Beyaniyye

Onlardan bir gruba da Beyaniyye denilir. Bunlar Muhammed b. Hanefiye'nin öldüğünü ve oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefiye'ye vasiyet ettiğini iddia ederler. Bu oğlu en büyük oğluydu ve derler ki; Abdullah öldü o dönecek o yeryüzü zulümle dolduğu gibi yeryüzünü adaletle dolduracak olan mehdidir ve bunlara Beyaniyye denilmesinin sebebi Beyan en-Nehdî²²⁵ isimli reislerinden dolaydır. Denildiğine göre Beyan isimli bu şahıs saman satıcısıydı ve peygamberlik iddiasında bulundu, aşırı görüşler ileri sürdü, Allah'ın kitabını te'vil etmeye kalkıştı, *هذا بيان للناس*²²⁶ âyetini te'vil ederek bu ayette Cenab-ı Hak bana işaret ediyor dedi.

Muhammed b. Ali b. Hüseyin'e bir mektup yazdı ve onu kendisine uymaya çağırdı. Ve mektubunda “teslim ol kurtulursun ve bir merdivende de yükselirsin” diye yazdı “Allah'ın kimi peygamber kılacağını biz bilemeyiz” dedi. Muhammed b. Ali ise gelen elçisine getirdiği o kâğıdı yırtmasını emretti. O elçinin ismi, Ömer b. Afif el-Ezdî idi. Bunun üzerine Beyan o elçiyi öldürdü.

2.5.40. Hâşimiyye

Bu gurup Ebu Hâşim'in²²⁷, kardeşi Ali b. Muhammed'e vasiyet ettiğini Ali'nin, oğlu Hasan b. Ali'ye vasiyet ettiğini Hasan'ın, oğlu Ali b. Hasan'a vasiyet ettiğini iddia ederler. Onlara göre imamlık Muhammed b. Hanefiye'nin oğulları arasında devam eder başkalarına geçmez ve onların içinden de görevli Mehdî gelecektir. İşte bunlar öz be öz Keysaniyye gurubudur ve Muhtariyye'dirler.

²²⁵ Beyân b. Sem'ân et-Temîmî (ö. 119/737)

²²⁶ *Al-i İmrân*, 3/138

²²⁷ Ebû Hâşim Abdullâh b. Muhammed b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 98/716-17)

2.5.41. Hârisiyye

Bu fırka Ebû Hâşim'in öldüğünü ve Kufe'de huruc eden Abdullah b. Muaviye b. Abdillah b. Ca'fer b. Ebî Talib'e bu işi vasiyet ettiğini ileri sürerler ve derler ki; Ebu Hâşim vasiyeti Salih b. Müdrike verdi. Ve Abdullah b. Muaviye akıl baliğ oluncaya kadar bu vasiyetini korumasını ona emretti. Çünkü Abdullah henüz küçüktü akıl baliğ olduğunda da o vasiyeti ona verdi. Abdullah b. Muaviye, İsfahan'ın sahibidir ki ordusunun başında iken Ebû Müslim kendisini öldürmüştür. Ondandır dolayı reisleri Abdullah b. el-Hâris isimli Medâin ehlinde olan bu reisleri sebebiyle bu gruba Harisiyye denildi.

Bu gurup çok aşırı görüşler ileri sürdü haramları helal kıldılar ve Abdullah b. Muaviye'nin diri olduğunu, ölmediğini, onun İsfahan'ın dağlarında ikamet ettiğini ve kendisini peygamberimizin müjdelediği görevli Mehdî olduğunu, bu işi üstleninceye kadar ölmeyeceğini yeryüzü nasıl zulümle dolduysa yeryüzünü adaletle dolduracağını iddia ederler. Ondandır sonra da bu işi beni Hâşim'den bir adama teslim eder. Ve o zaman ölür. Bir diğer grup ise Abdullah b. Muaviye ölmüştür hiçbir vasiyette bulunmamıştır. Ve kendisinden sonra da imam yoktur derler. Kendi reislerinin imamlığını ileri sürerler. Bunlar da birkaç sınıftır işte onlardan biride Hârisiyye'dir ki kendilerine Hürremdiniyye de denilir.

2.5.42. Abbâsiyye

Onlardan bir guruba da Abbâsiyye denilir bunlar Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed'in, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmüttalib'e vasiyet ettiğini iddia ederler. Çünkü Ebû Hâşim Şam'ın Şurat bölgesinde Muhammed b. Ali'nin yanında vefat etti. O da vasiyetini babası Ali b. Abdullah'a verdi. Çünkü o sırada Ebu Hâşim vefat ettiğinde Muhammed b. Ali b. Abdullah küçüktü. Müdrik olduğunda akıl baliğ olduğunda o vasiyeti kendisine vermesini emretmişti. O vâsî ve imamdır derler. Ebû Hâşim'in kendisine vasiyet ettiğini iddia eden Abdullah b. Muaviye'nin arkadaşları tartışılar. Muhammed b. Ali'nin arkadaşları ise Ebu Hâşim'in kendisine Rabah isimli bir reislerine vasiyet ettiğini ileri sürerler. Bu reis de Ebû Hâşim'in Muhammed b. Ali'ye vasiyet ettiğine şahadet eder o imamdır der. Sonra Muhammed b. Ali'nin imam olduğuna dair görüşe onlardan bir cemaat de

katılır, kalanlar ise Abdullah b. Muaviye'nin imamlığı hususundaki görüşte sebat ederler. Abbâsiye fırkası bu şekilde üç guruba ayrılır işte o üç guruptan biri Abbâsiye'dir.

2.5.43. Rezzâmiyye

Bu fırka Muhammed b. Ali'nin, kendi oğlu İbrahim el-İmama vasiyet ettiğini ileri süren guruptur. İbrahim el İmam ise Ebû Müslim'in kendisini kendi imamlığına çağırdığı arkadaşıdır. Ve gizli bir şekilde onlar Ebû Müslim'in valiliğine çağırırlar ve onun için birçok mucizeler birçok işaretler iddia ederler. Onun hakkında büyük sözler söylerler. Ve yine bunlar Hürremiyye diye bilinen kişilerdendir, seleflerinin ve reislerinin vilayetlerine dalmışlardır. Rezzâmiyye denilmesinin sebebi Rezzam isimli reislerine nispetledir. Onların bir kısmı Ebû Müslim'in diri olduğunu ölmediğini iddia ederler. Farzların terk edilmesini benimserler ve derler ki; din sadece imamı tanımak ve emaneti eda etmektir. Bu fırkanın bir kısmı da dallanıp budaklanmıştır. İmametın Hâşim tarafından Muhammed b. Ali'ye geçtiğini iddia ederler. Muhammed b. Hanefiye tarafından da Abbas'ın çocuklarına geçtiğini iddia ederler. Muhammed b. Hanefiye'nin, babası Ali b. Ebî Talib'ten sonra imam olduğunu söylerler. Bir fırka da imamlığın Resûlullah'tan sonra Abbâs b. Abdülmüttalib'in hakkı olduğunu söyler. Ve bunlar gizli bir şekilde seleflerinin veli oldukları konusunda sebat ederler. Seleflerini küfürle suçlamaktan hoşlanmazlar. Ve bunlar Ebû Müslim'i veli olarak kabul eder ona taraftar olur ve onu yüceltirler. Onun hakkında aşırı sözler söylerler. Mansur kendilerini Resûlullah'tan sonra Abbâs'ın imamlığını ispata çağırdı ve dedi ki Abbâs Hz. Resûlullah'ın amcası ve varisiydi. Cenab-ı Hak da Kur'an-ı Kerim de 'Allah'ın kitabına göre yakın akrabalar birbirlerine (varis olmaya) daha uygundur' buyurur. Ebû Bekir, Ömer, Ali ve bu kısma girenler ta Ebû'l- Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs imam oluncaya kadar bu sayılanlar asidirler ve uyanık davranmışlardır. Abdullah'tan sonra imamlık Abbâs'ındı sonra Abdullah b. Abbâs'ındır. Sonra Ali b. Abdullah b. Abbâs'ındır. Sonra Muhammed b. Abdullah'ın sonra İbrahim el-İmam b. Muhammed b. Ali b. Abdullah'ındır. Ki bu zat Ebu Müslim'in kendi imamlığına çağırdığı ona davet ettiği kişidir. Sonra kardeşi Ebû'l- Abbâs Abdullah b. Ali'nin hakkıdır. Sonra Ebu Ca'fer el Mansur b. Abdullah b. Muhammed b. Ali'nin sonra İsa b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali'nin hakkıdır derler.

Ebû-l Abbâs, Abdullah b. Muhammed'in ikisine birden vasiyet ettiğini söylerler ve bu görüşte birleşirler. Ebû Ca'fer el Mansur'dan sonra da İsa b. Mûsâ'nın imam olduğunu ifade ederler. Ve ondan sonra da İsa b. Mûsâ'nın çocuklarında bunu devam ettirirler. Ebû Ca'fer Mansur'u, oğlu Mehdî'yi halife olarak tayin etmesi konusunda hatalı görürler. Mehdî'den sonrada İsa b. Mûsâ'ya bu işi bırakması konusunda onu eleştirirler. Ve bu konuda ona muhalefet edip karşı çıkarlar. Öyle ki Ebû Müslim ona karşı çıkar onunla savaşıyor sonra kaçar ve gizlenir sonra kendisine eman verilerek yakalanır ve öldürülür. Ebû Müslim'in ona muhalefet etmesi Ebu Ca'fer Mansur'un, imamlığı ve vasiyeti kendisine Abbâs tarafından vasiyet ettiğini iddia etmesi ve Muhammed b. Hanefiye'nin de imamlığını inkâr etmesi sebebiyledir. Ama geri kalanlar Resûlullah'tan sonra imamlığın Abbâs'ın hakkı olduğunu ispat ederler. Mehdî b. Mansur'un imamlığını halifeliğini ise kabul etmezler. Bunlara reisleri Ebu Hureyre ed-Dımeşkî isimli şahıstan dolayı Hureyriyye de denilmiştir. Ebû Hureyre ed-Dımeşkî isimli şahıs bu işin yani imamlığın Peygamberimizden Abbâs'a miras olarak kaldığı görüşünü bu gurup için temellendiren kişidir. Abbâsi Şîa'sı bunları taklit eder. Bu konuda Abbâs'ın çocuklarının şairi şöyle diyor:

“Bu nasıl olur? Bu iş amcaların mirası

Kızların çocukları için asla olamaz.”

Bunun üzerine Aleviyye şairi de buna cevap vererek şöyle der:

“Salıverilen kişinin mirasla ne işi olabilir?

O salıverilen Abbâs ancak kılıç korkusuyla secde etti.”

Şiirde geçen “talik” kelimesinin kast ettiği Abbâs'tır, salıverilen demektir. Bu da Bedir günü kâfir olarak esir edildiğinden dolayıdır. Şairin iddiasına göre o kılıç korkusuyla kerhen Müslüman olmuştur.

2.5.44. Ravendiyye

Onlardan bir gurup da bu konuda aşırı gider ve Ebu Müslim'in peygamber olduğunu Ebû Ca'fer Mansur'un da ilah olduğunu iddia ederler. Allah bu zalimlerin söylediklerinden yücedir. Ebû Ca'fer bunları çağırır ve bu görüşlerinden tövbe etmelerini ister. Bir gurup bu görüşten dönerler bir gurup ise bu görüşünde sebat eder tövbe etmezler. Ebû Ca'fer de onları asarak öldürür. Bunlara Ravendiyye

denilmesinin sebebi Abdullah er-Ravendî'ye nispetledir. Sonra seleflerinin ve reislerinin vilayetlerine dağıldılar.

2.5.45. Zeydiyye, Cârûdiyye ve Serhûbiyye

Zeydiyye der ki Âl-i Muhammed'den kim Allaha itaate çağırırsa o imamdır. Ona itaat farzdır. Ali kendi nefesine kendi imamlığına çağırdığı zaman imamdı. Sonra (imam) Hüseyin'dir. Sonra Zeyd b. Ali'dir; ki bu zat Kûfe'de öldürülmüştür. Sonra Horasanda öldürülen Yahya b. Zeyd'dir sonra İsâ b. Zeyd'tir, sonra Medine'de başkaldıran ve orada öldürülen Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib'tir. Kardeşi İbrahim de Basra'da baş kaldırır. Ve kardeşi Muhammed'in imamlığına çağırır bunun üzerine Ebu Ca'fer Mansur onu öldürür. İşte Zeydiyye'ye göre imamlar bunlardır. Hasan ve Hüseyin'in ailesinden kim ortaya çıkarsa o hak imamdır ve onun başkaldırması caizdir. Kendi imamlığına çağırması ve imamlığı iddia etmesi caizdir. Bütün bunlar meşrudur. Bunlardan kıyam eden kişi imamdır hem Ehl-i Beyt'in hem bütün Müslümanların onlara itaat etmeleri farzdır. Kim de gücü yettiği halde geri durursa o kâfir ve müşriktir. Kim imamlığı iddia edip evinde oturursa kılıcıyla ortaya çıkmazsa kâfirdir. Kim de o kişinin imamlığını ileri sürüp evinde oturursa veya gücü yettiği halde geri durup imamlığını savunduğu kişiye yardım etmezse o kâfir ve müşriktir. İşte bunlara Zeydiyye denilir.

Cârûdiyye, Zeydiyye denilmesinin sebebi Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib'e nispetledir. Bu görüşü ilk ileri süren o kişidir. Bunlara Ebu Cârûd²²⁸ isimli reislerinden dolayı Cârûdiyye de denilmiştir. Bunun yanında kendilerine Serhûbiyye de denilmiştir. Çünkü Ebu Cârûd gözleri görmeyen biriydi Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali ridvanullahi aleyh Ebu Cârûdu Serhub diye isimlendirmişti ve der ki; Serhub denizde oturan kör bir şeytandır. Ebu Cârûd diyordu ki; Resûlullah'tan sonra insanların en faziletlisi Ali'dir. Ve imamlığa en layık olan odur. Kim ona muhalefet edip onun önüne geçerse ve onun aleyhinde imamlık iddiasında bulunursa o kâfirdir. Bunlar Fudayl er-Ressân ve Ebû Hâlid el-Vâsitî'nin taraftarlarıdır. Hüküm ve sünnetlerde farklı düşünürler. Bazıları, Hasan ve Hüseyin'in çocuklarından olanların ilmî daha öğrenim görmeden önce Muhammed'in (s.a.s) ilmî gibidir. Her ne kadar bazılarına imamlığı lüzumlu görüp bazılarına görmemeyi hoş görmezlerse de. Ama

²²⁸ Ebû'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-Hemedânî (ö. 150/767 [?])

bir kısmı der ki; ilim hem onlarda hem diğerlerinde müşterektir. Onlardan da diğerlerinden de ilim alınabilir. İhtiyaç duyulan hususlar ihtiyaç duyulan ilim onların yanında bulunmayıp başkalarının yanında bulunabilir ve insanların başkalarından ilim alması caizdir.

2.5.46. Aceliyye ve Betriyye

Aceliyye Harud b. Said el Acelî'ye mensupturlar. Onun kendine has görüşü vardır bir de Betriyye denilen bir grup vardır. Bunlar derler ki; Ali Resûlullah'tan sonra insanların en faziletlisidir ve imamlığa en layık olanıdır. Ebû Bekir ve Ömer'in halifeliğini de caiz görürler ve derler ki; Ali bu işi yani hilafeti onlara teslim etti ve bu hususta razı oldu. Ve zor görmeden baskı altında kalmadan isteyerek onlara biat etti ve hakkını onlara bıraktı. Biz de onun razı olduğu hususa razıyız onun teslim ettiği kabul ettiği şeyi biz de kabul ediyoruz Ali'nin kabul ettiği razı olduğu hususun dışında başka bir şey ileri sürmek bize helal olmaz. Eğer Ali bu hususa razı olmasaydı Ebû Bekir helak olmuştu kâfir ve müşrik olmuştu. İşte bunlar Fadıl ve mefdul yani üstün olan ve onun aşağısında olan görüşünü ileri sürenlerdir. Üstün dururken, fazilette onun altında olanın imametini caiz görürler. Ve derler ki; Resûlullah'tan sonra imam olan Ali'dir. Sonra Hasan'dır sonra Hüseyin'dir. Sonra Hasan ve Hüseyin'in çocuklarında devam ederler. Kim başkaldırır kılıcını çekerse o imamdır, bu husus sadece Ali ve çocukları hakkında geçerlidir. Diğer insanlar hakkında geçerli değildir. Bunların tamamı Ebû Bekir ve Ömer'in hilafetini caiz görürler ama onlardan bir grup der ki bu ikisinin hilafeti hata idi fakat Ali onların hilafetini kabul ettiği için onlara fasık denilemez. Bir kısmı da Osman'da teberri eder ve onu küfürle suçlarlar. Bir kısmı ise bu konuda herhangi bir görüş ileri sürmez. Rivayet edildiğine göre bu Fadıl ve mefdul faziletli ve daha az faziletli görüşünü ilk ileri süren kişi onların fakihlerinden Hasan b. Salih b. Hayy isimli bir kişiydi. Onun bu sözü Zeyd b. Ali ye ulaşınca ve insanların da onun bu görüşüne uyduğunu öğrenince Zeyd b. Ali de bizim işimizi sonuçsuz bıraktınız Allah da sizin ömürlerinizi bereketsiz kılsın diye beddua etti ve bu sebeple bunlara Betriyye denildi. Onlardan biri de Süleyman b. Cerir'dir. Bu kişi der ki; Rafıza imamları kendi Şîa'ları için iki görüş ortaya koymuşlardır ki bu iki görüşte asla yalanla ortaya çıkmazlar. Onlardan biri bedayı savunmaktır. Diğeri de takiyenin caiz olmasıdır. Bu Fadıl ve mefdul görüşünde içlerinde Ca'fer b. Mübeşşirin ve Ca'fer b. Harb'in de

olduğu Mu‘tezile'den bir grup ve Ashâbı hadisten olan Kesir en Neva'nın da olduğu bir gurup da bunlara biat etti.

2.5.47. Muğiriyye

Muğiriyye der ki; Abdullah'tan sonra imam, Ali b. Ebî Talib' tir. Sonra Hasan sonra Hüseyin sonra Ali b. Hüseyin sonra Muhammed b. Ali, sonra Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib Medine'de başkaldıran Muhammed b. Abdullah'tır der. Ve Muhammed b. Abdullah'ın ölmeyip diri olduğunu, öldürülmediğini ve görevli Mehdî olduğunu iddia ederler. Tamiyye isimli dağda ikamet ettiğini iddia ederler. Bu dağ Mekke'ye giden yolun solunda Hacir'in karşısındaki büyük bir dağdır. Onlar Muhammed b. Abdullah'tan sonra onun imam olduğunu iddia ederler. Ve bir zaman sonra çıkacak yeryüzü zulümle dolduğu gibi yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Bunlara Muğiriyye denilmesinin sebebi Muğire b. Said'e nispetlidir. Muğire b. Said, Halit b. Abdullah el-Kasrî'nin azatlısıydı. Muğire, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin'in ve Muhammed b. Abdullah b. Hasan'ın kendisine vasiyet ettiğini ve kendisinin peygamber ve imam olduğunu iddia eder. Bu şekilde aşırı sözler söylerdi. Yine Cibril' in kendisine vahiy getirdiğini kendisinin ölülerini dirilttiğini iddia ederdi. Halit b. Abdullah onu yakaladı ve asarak öldürdü. Yine Muğire'den bir topluluk Muhammed b. Abdullah'ın öldüğünü ve imamlığın oğullarında devam ettiğini iddia ederler. Denilir ki bu Muğiriyye Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali vefat ettiğinde Rafızayı bu lakapla isimlendiren kişidir. Muğire bu sözü ortaya atınca bu görüşü, ileri sürünce arkadaşlarından bir gurup ondan uzaklaştı. Ve Ca'fer b. Muhammed' in imam olduğuna dair görüşe meyellettiler. Bu şekilde Muğire' yi terk ettiler. Bundan dolayı kendilerine Rafıza denildi.

2.5.48. Gulat

Gulat birçok fırka olup imamları ve reisleri farklıdır. Gulûv kelimesinin anlamı yükseklik demek يغلو في القول على- denildiğinde bunun anlamı sözü sınırından taşırdı ve sınırı aştı anlamındadır. Meşru sınırı aşır batıla daldı anlamına gelir. Cenab-ı Hak âyet-i kerimede "*Ey ehl-i kitap dininiz de aşırı gitmeyin ve Allah*

hakkında gerçekten başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesîh ancak Allah'ın Rasûlü ve elçisidir. Ancak Allah bir tek Allah'tır"²²⁹ buyurur.

Cenab-ı Hak bu şekilde onlara hitap eder. Çünkü onlar sözlerinde aşırı gitmişlerdir. Ve Allah için üçüncüsüdür demişlerdir. Cenab-ı Hak da: "*üç demeyin buyurur.*"²³⁰ Dedığımız gibi ğuluv kelimesi yükseklik demek *غلى فى الدين غلوا* denildiğinde dinde normal sınırı aştı demektir. İmam nebidir. Nebi ilahtır derler. Cenab-ı Hak bu zalimlerin söylediklerinden yücedir, âlidir. *غلى السعر غلىء* denildiğinde " fiyat pahalı oldu. Arttı demektir. *غلى الرجل غلوا* denildiğinde' de kişinin boyu uzadı demektir.

Şair der ki; " o kadın yaşlılarına iltifat etmedi ve kendine göre bir gelişme gösterdi."

Burada şair, bir kadını ve onun güzel sebatını anlatıyor. Onun yaşlılarından önce yaşlılarının ulaşamadığı boya ulaştığını ve geliştiğini söylüyor. *لداد* kelimesi akran demektir. Kız çocuğu güzel bir şekilde büyüdüğünde ve yaşlılarını geçtiğinde *غلى بها عزم* denilir yani kemikleri gelişti, uzadı demektir. Şair de yine bir kadını vasfederken o diyor; karnı boş, tedirgin ve kemer kuşanmıştır. Gençliği güzeldir ve boyu da alabildiğine uzun, güzel, iyi, boylu posludur der. *غلى فى عمله* denildiğinde de amelinde aşırı gitti demektir. Yine Şair: Çatlamış bir dal ki her parçası uzamış gitmiştir. Zurrume isimli şair de Meyye isimli kadının sevgisi bizde öyle artıyor ki, öyle bir kaynamaya devam ediyor ki hatta o sevgiyi arttıracak ziyadeleştirecek kimseyi bulamıyoruz. Esmâ ve Ahfeş, Lebid'in şu şiirini rivayet ederler:

"Eyheka'nın dalları öyle uzadı ve Cehleteyn denilen yerde onun ceylanları ve devekuşları yavruladı.

Derler ki buradaki *غلى* kelimesi yükseldi anlamındadır.

غلى بالسهم غلوا denildiğinde ok hedefi geçti. Ok atmada aşırı giden kişi bütün gücünü yayı germeye verir ne bir hedefi ne bir avı vurur. *غلى بالقدر غليانا* denilir. Yani tencere kaynadı. Kişiye *غالى* denilmesi normal sınırı geçtiği içindir. Peygamber hakkında ilahtır dediği için Hristiyanların Hz: Mesih hakkında onun Rab olduğunu söylemeleri gibi. Hz. Ali (a.s.) bir hadisinde²³¹ şöyle der: "Benden dolayı

²²⁹ Nisa, 4/171

²³⁰ Nisa, 4/171

²³¹ Müellifin burada Hz. Ali'nin hadisi şeklinde bir ifade kullandığını ancak bununla Hz. Ali'nin bir sözünü mü kastettiği yoksa gerçekten Hz. Peygamber'in sözleri gibi Hz. Ali'nin sözlerini de hadis olarak mı kabul ettiği bilinmemektedir.

iki grup insan helak olur: Beni aşırı derecede seven bir de ifrat derecesinde bana buğz eden kişiler helak olur." Ebû Mûsâ'nın rivayet ettiği bir hadiste Efendimiz şöyle der: "Müslüman ihtiyara ikramda bulunmak Kur'an hakkında aşırı gitmeyen ve ondan uzaklaşmayan Kur'an hafızına hürmet göstermek ve bir de adaletle hareket eden sultana ikram etmek, Allah'ın yüceliğine saygının gereğidir." Ebû Ubeyde bu hadis ile ilgili الجاف عنه uzaklaşan hakkında der ki; onun sınırına riayet etmeyen, sınırlarını zayi eden; والغالي فيه demek ise onda aşırı derecede derine giden hatta bu sebeple de onu geçip başka bir yere ulaşan demektir. Ve der ki; bu da bana göre Hâricîler ve ona benzeyen heva sahiplerinin görüşü gibidir. Çünkü onlar te'vilde o kadar aşırı gittiler ki günahlarından dolayı insanları tekfir ettiler ve bu şekilde dinden çıktılar. Efendimizin (s.a.v) hadisinde de onların vasıfları apaçıktır. Onlar okun avdan çıktığı gibi dinden çıkarlar. Buradaki çıkmaktan kasıt ava giren okun şiddetle girip öbür taraftan çıkmasıdır. İşte Hâricîler bu şekilde dinden çıkarlar ve her işte böyle derine gidenler de bu durumdadır. Cenab-ı Hakk'ın "*Dinde aşırı gitmeyiniz.*"²³² sözüyle ilgili der ki; o dinde ifrat derecede derine dalmaktır. Öyle ki normal sınırı geçip dinden olmayan sınırlara varır. Bunu açıklayan hadis-i şerifte de Efendimiz (s.a.s.) "Kurban Bayramı sabahı elinde bazı çakıl taşları ile gelip o çakıl taşlarını göstererek bunun gibi çakıl taşlarını atın sakın dinde aşırı gitmeyin"²³³ diye Ashâbını uyarır. İşte Ebû Ubeyde bu şekilde ifade ediyor. Daha önce geçtiği üzere Gulûv kelimesi haddi aşmaktır. Sınırı geçmektir. Kur'an, hadis ve lügat Gulûv kelimesinin haddi aşmak olduğunu ifade eder. Kim peygamber olmayan birinin peygamber olduğunu söylerse veya bir beşerin ilah olduğunu söylerse veya imam olmayan birinin imam olduğunu söylerse işte o ğuluv ismine layık olur, onu hak etmiş olur. Gulat her şeriatla Yahudilerden, Hıristiyanlardan, Mecûsîlerden ve Müslümanlardan olur. Birçok sınıftırlar. Ehl-i Zimmetten olan ğulatin çoğu da Hıristiyanlardandırlar. Bu ümmette, onlardan olanların çoğu da Şîa'dandır. Bundan dolayı Râfızîler Hıristiyanlara benzetilmiştir. Çünkü Râfızîler Emîrû'l-Mü'minîn Ali (a.s.) ve ondan sonraki imamlar hakkında aşırı sözler söylerler. Denilir ki bu ümmette Gulûv görüşünü ilk ileri süren kişi Abdullah b. Sebe' dir. O, Hz. Ali'nin gaib olduğunu ve onun ilah olduğunu söyler. Cenab-ı Hak bundan yücedir.

---

²³² Nisa, 4/171

²³³ İbn Abdilberr, el-İstizkar 486.

2.5.49. Sebeiyye

Gulattan bir fırkaya da Sebeiyye denilir. Abdullah b. Sebe'ye²³⁴ nisbet edilirler. O ve onun görüşünde olanlar Hz. Ali'nin ilah olduğunu iddia ederler. Ölülerini dirilttiğini söylerler. Ölümünden sonra gaip olduğunu söyler ve bu görüşünde sebat ederler. Ve derler ki; o çıkacak olan görevlidir. Diridir ölmemiştir. Arapları asasıyla toplayıncaya kadar yeryüzü zulümle dolduğu gibi yeryüzünü adaletle dolduruncaya kadar ölmeyecektir. İşte ilk "Vakıf"²³⁵ görüşünü ifade eden fırka budur. Denilir ki Abdullah b. Sebe Yahudi idi. Sonradan Müslüman oldu. Ve Hz. Ali'ye dost oldu. O Yahudilikten Hz. Mûsâ'dan sonra Yuşa b. Nun hakkında aynı iddiaları söyler. Resûlullah'tan sonra Hz. Ali hakkındaki görüşünü Yuşa b. Nun için de ifade eder. Onun Hz. Ali'nin imamlığını ilk ifade eden kişi olduğu söylenir. Sonradan Hz. Ali'nin imamlığında karar kılan ve bu görüşte olan Sebeiyye'nin mensupları kalmamıştır. Bugün bu görüşü ifade eden bu görüşle bilinen kimse yoktur.

Sebeiyye'den de Gulat sınıfları türedi ve farklı görüşlere vardılar. İşte onlardan biri Keysaniyye sınıflarıdır. Yine gulattan biri Saidü'n-Nehdî'nin arkadaşları olan Beyaniyye ve Nehdiyye'dir. Beyanu't-Tebbân'ın arkadaşlarıdır. Ebû Hâşim'in görüşünde olanlar Haşimiyye, Abdullah b. Haris'in arkadaşları Harisiyye, İsfahan'ın sahibi Abdullah b. Muaviye'nin Gulüv görüşünü ileri sürenler ve Abbâs'ın çocuklarının imam olduğunu söyleyen Abbâsiyye, Rezzam'ın arkadaşları Rezzâmiyye, Hureyriyye, ve Ravendiyye bunların hepsi Gulatın sınıflarıdır. Bütün bunlar Gulat olup bunlardan da Keysaniyye'nin birçok Gulat sınıfı türedi ki onlar da tenasüh görüşünü savunanlardır. Bunlar farklı şehirlerde olup her bir şehirde bir lakapla bilinirler. İsfahan'da Hürremiyye ve Kuzzeliyye diye isimlendirilirler. Re'y ve diğer dağlık bölgelerdeki memleketlerde Mezzadike ve Sembaziyye diye isimlendirilir. Mahin'de, Muhammere, Azerbeycan'da Dekkuliyye diye bilinirler. Bunların birçok ismi, birçok ekolu olup reislerine nispetle isimlendirilirler.

²³⁴ Kaynaklarda İbnü's-Sevdâ, İbn Sebâ, İbn Vehb b. Sebâ, İbnü's-Sevdâ es-Sebeî, İbn Sebe el-Himyerî, İbn Sebe Vehb er-Râsibî el-Hemedânî adlarıyla da anılan Abdullah b. Sebe.

²³⁵ Bkz. Vâkife ve Memtûra

2.5.50. Selmaniyye

Gulattan biri de Selmaniyye'dir.²³⁶ Bunlar Selman-ı Farisî'nin peygamberliğini, bir gurup da onun ilahlığını savunur. Allah bundan yücedir. Bir kısmı da bu konuda görüş bildirmez. Bir kısmı da ondan sonraki kişileri imam olarak kabul eder.

Ve Cenab-ı Hakkın *واسئل من ارسلنا قبلك من رسلنا* âyetini te'vil ederler. Ve derler ki; işte o kişi Selman'dır. Derler ki Mushaf'ta mim nun la bitişik olarak elifsiz yazılmıştır. Bunun okunuşu da Selman olarak okunur. Nasıl ki Lokman, Osman elifsiz yazılıyorsa Selman da elifsiz yazılır. Ve âyeti o şekilde te'vil ederler. Bir grup da bu konuda aşırı gider. Hatta onu Emîr-ül Mü'minin Ali b. Ebî Talib'ten üstün tutarlar.

Ğulattan bir gurup Hattâbiyye diye isimlendirilir. Bunlar Ebu'l-Hattâb ve onun görüşünü savunanlardır. Bunlar da imamlığın Ali b. Ebî Talib'ten Cafer b. Muhammed'e geçtiğini söylerler. Ve oradan da İsmâil ve Muhammed b. İsmâil'e geçtiğini söylerler.²³⁷

2.5.51. Bezîgiyye

Bezîgiyye²³⁸, Beziğ b. Mûsâ ve arkadaşlarıdır. Beziğ der ki; Ebû'l-Hattâb gönderilmiş peygamberdir. Ca'fer b. Muhammed onu gönderdi. Ca'fer'in ilahlığını savunur. Ve Ebû'l-Hattâb'ın Bezîği gönderdiğini savunarak onun peygamberliğini iddia eder.

²³⁶ Müellif Selmaniyye'nin gulat fırkalardan biri olduğunu belirterek diğer bazı mezhepler gibi hakkında bilgi vermiş ancak bunu müstakil bir başlık altında vermemiştir. Ancak biz ele almış itibariyle diğer mezheplerle benzerlik göstermesinden dolayı ayrı bir başlık altında vermeyi uygun gördük.

²³⁷ Yukarıda Hattâbiyye adı altında müstakil bir başlık olarak ele almış olduğu halde Sebeiyye hakkında bilgi verdiği bölümün son kısmında Hattâbiyye ile ilgili tekrar kısa bir bilgi vermiştir.

²³⁸ Müellif Selmaniyye'de olduğu gibi Bezîgiyye'yi de bir fırka olarak ele almış hakkında bilgi vermiş ancak bunu müstakil bir başlık altında vermemiştir. Ancak biz ele almış itibariyle diğer mezheplerle benzerlik göstermesinden dolayı ayrı bir başlık altında vermeyi uygun gördük.

2.5.52. Muammeriyye

Bunlar Muammer²³⁹ isimli reislerine nispet edilirler. Bu Mua'mmer Ebû Ca'fer ve Ebû'l-Hattâb'ın iki ilah olduğunu iddia eder. Cenab-ı Hak onların bu sözlerinden yücedir. Ve der ki bunlar göğün iki ilahıdır. Mua'mmer de yerin ilahıdır. O göğün ilahının faziletini, üstünlüğünü bilir. Ebû Tâlib ve Abdülmüttalib'in ilahlığını savunur. Hz. Muhammed ve Ali'nin ilahlığını savunur. Allah bundan yücedir, azizdir. Yine Şîa'nın Gulatından biri de Muğire b. Said'in arkadaşlarından oluşan Muğiriyye'dir. Bunlar imamın imamlığında aşırı gidenlerdir. Onlardan biri de Navusiyye'dir. İmamlık hususunda Ca'fer üzerinde karar kılarlar ve bunda aşırı giderler. Bir gurup da Memture'dir. Mûsâ üzerinde karar kılıp onda aşırı giderler. Onlar da imamlık konusunda aşırı giderler. Yine bir gurubu da Kati'yyedir. Bunlar da imamlığın sırayla Hasan b. Ali el-Askeriye geçtiğini söylerler. Ca'fer b. Ali el-Askeri'nin imamlığını savunan bir gurup vardır ki imamlık hakkında aşırı gider ve onların ilah olduğunu söylerler. Derler ki imamlar perdelerdir, makamlardır ve ilahlık bu cisimlere girer ve bir cisimden diğerine geçer. Bu şekilde tenasühü savunurlar.

2.5.53. Albaiyye, Ayniyye, Mimiyye ve Mahmese

2.5.53.1. Albaiyye

Onlardan Albaiyye diye Alba b. Zira' ed-Devsî isimli reislerine nispet edilen bir gurup vardır. Bir gurubun Esedî yani Esed Kabilesine mensup olduğunu söyler. Alba b. Zira, Hz. Ali'yi Muhammed'e (s.a.s) üstün tutar. Onun iddiasına göre Ali ilahıdır ve Muhammed'i Peygamber olarak göndermiştir. Muhammed'i zemmeder. Allah Albaiyye'ye lanet etsin. Ve yine iddia eder ki Ali Muhammed'i peygamber olarak gönderdi ki Peygamber insanları ona yani Ali'ye çağırınsın. Fakat O kalkıp kendine çağırıldı.

---

²³⁹ Muammer b. Abbâd'a (ö. 215/830)

2.5.53.2. Ayniyye

Ayniyye denilen gurup ise Ali ve Muhammed'in ilahlılığını savunurlar. Ali'yi Peygamber'den önde tutar ve onun üstünlüğü savunurlar.

2.5.53.3. Mimiyye

Mimiyye ise yine ikisinin ilahlılığını savunur. Fakat Muhammed'i Ali'ye üstün tutarlar.

2.5.53.4. Mahmese

Mahmese ise Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'in beşinin bir olduğunu savunur. Ruhun onlara eşit şekilde dağıtıldığını, hiçbirinin diğerine üstün olmadığını savunur. Onların iddialarına göre Fatıma kadın değildir. Bundan dolayı te'nisle ona Fatıma demeyi uygun görmezler. Ona Fâtım derler. Bu konuda şairleri şöyle der: Beş kişiyi dost edindim; Peygamber, iki torunu, Şeyh ve Fatım'ı.

2.6.Tenasüh Çeşitleri

Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî ve Müslüman, bütün Gulat sahipleri farklı dinlere ve ekollere mensup olmalarına, farklı reislere ve görüşlere sahip olmalarına rağmen hepsi tenasüh görüşünde ittifak ederler. Putperestlerden ve filozoflardan bir topluluk da ruhların dört cinste tenasüh ettiğini ileri sürerler. Bunları şu şekilde isimlendirirler: Nüsuh, Müsuh, Füsuh Rüsuh.

2.6.1. Nüsuh

Nüsuh, insan bedeninde gerçekleşen tenasüh çeşididir. Ruh bir insan bedeninden diğer bir insan bedenine geçer. Buna Nesh denir.

2.6.2. Müsuh

Müsuh ise ruhun insan bedeninden yırtıcı kuşlar gibi hayvanlara geçmesidir. Buna da Mesh denilir

2.6.3. Füsuh

Füsuh ise ruhun karada ve sularda yaşayan hayvanlara, yılan, akrep ve diğer haşerelere, böcek, kaplumbağa vb. hayvanlara geçmesidir. Buna Fesh denir.

2.6.4. Rüsuh

Rüsuh ise ruhun ağaç ve bitki türlerine dönüşmesidir. Buna da Resh denir.

Bu görüşü ileri sürenler derler ki; insanlar sınıflarına ve mertebelerine göre bu çeşitlerde değişime uğrarlar. İnsan bedenindeyken işledikleri günahların karşılığını görüp cezasını çekene kadar sürekli olarak bir bedenden diğer bir bedene geçerler. Bu şekilde sürekli olarak dönüşüme uğrarlar. Kendi reisleri hakkında, onların peygamber, elçi hatta ilah olduklarını bile söylerler. Bu dünyada bu tür dönüşümlerin olduğunu ve başka bir alemin (ahiretin) olmadığını söylerler. Onlara göre kıyamet ruhun bir bedenden başka bir bedene geçmesidir. Eğer hayır işlemişse hayır bulur, şer işlemişse şer bulur. Onlar bu bedenlerde mutludurlar. Nimet içerisindeyler. Diğerleri ise azaba uğrar ve sıkıntı çekerler. İyiler güzel bedenlerde nimet içerisinde, kötüler ise köpek, maymun, domuz, yılan ve akrep gibi hayvanların bedenlerinde yaptıklarının cezasını çekene kadar sürekli bir şekilde dönüşüme uğrarlar. Küçük bir iğne deliğine girecek kadar küçük bir kurda dönüşüme uğradıklarında cezasını çekmiş olarak onlar insan bedenine çevrilirler. Bu konuda Cenab-ı Hakk'ın " *Deve iğne deliğinden geçinceye kadar*"²⁴⁰ sözünü te'vil ederler.

Bu konuda dinleri ve ekolleri değişik olmasına rağmen farklı görüşleri vardır. İşte bu onlara göre Cennet ve Cehennemdir. Yine onlara göre bedenler insanın girip de eskittiği ve attığı elbiseler gibidir. Yine bu konuda Cenab-ı Hakk'ın " *Onların derileri pişip acı duymaz hale gelince başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar*"²⁴¹ âyetini yorumlarlar. Cenab-ı Hakk'ın " *Hangi surette dilerse onları o şekilde oluşturur (yaratır)*"²⁴² " *Sizi bilmediğiniz şekillerde inşa ederiz*"²⁴³ " *Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi*

---

²⁴⁰ A'raf, 7/40

²⁴¹ Nisa, 4/56

²⁴² İnfitar, 82/8

²⁴³ Vakı'a, 56/61

*ancak sizin gibi topluluklardır.*²⁴⁴ Bütün bu ayetleri kendi görüşleri çerçevesinde yorumlarlar. Ve derler ki; bu tür hayvanlar insanlar gibi canlılardan dönüşüme uğrayan topluluklardır.

Bunlarda daha farklı görüşler de vardır. Onlardan kimi der ki; onlar dönüştükleri bedenlerde birbirlerini tanırlar. Onlardan bir başka gurup da der ki; insan bedenlerinde dönüşüme uğrayanlar orada geçirdiği bu değişimi hatırlar. Bir kısmı da der ki; dönüşümde geçirdiği süre bin yıl kadardır. On bin sene diyenler de vardır. Yine bir kısmı der ki; o safileştiğinde ve bu bedeni terk ettiğinde melekler gibi olur ve uçar. Bunlara Tayyare denilir. Ve daha başka iddiaları ve farklı görüşleri de vardır. Körlükten ve sapıklıktan Allah'a sığınırız.

Bu tenasuh görüşünü öne sürenlerin birçoğu Resûlullah'ın (s.a.s) şu hadisine sarılırlar; Benî İsrâil'de olan şey benim ümmetimde de olacaktır." Derler ki; Benî İsrâil'den bir topluluk maymun ve domuza dönüştüler. Onlar gibi bu ümmette de bunu hak edenler vardır ve onlar da maymun ve domuza dönüşeceklerdir. Durum anlattıkları gibi ise o zaman Benî İsrâil'de olduğu gibi bu ümmette de dönüşüme uğrayacak olan topluluğun tek bir asırda maymun ve domuza dönüşmesi gerekir. Ebû Ubeyde, Ebû Malik'ten rivayetle Cenab-ı Hakkın "*İsrâiloğulları'ndan kâfir olanlar, Dâvûd ve Meryem oğlu İsâ diliyle lânetlenmişlerdir. Çünkü onlar isyan etmişlerdi ve sınırı aşıyorlardı*"²⁴⁵ âyeti hakkında der ki; Davut'un diliyle lanete uğrayıp maymun oldular. İsa'nın diliyle lanete uğradılar domuz oldular. Mücahid'in şöyle dediği rivayet edilir: Maymunlar ve domuzlar Yahudilerden dönüştüler. Bu konuda İbn Abbâs ve başka kişilerden birçok rivayetler vardır. Zühri'nin şöyle dediği rivayet edilir: Bize ulaşan bilgiye göre Benî İsrâil'den dönüşenler yirmi sınıftı. Bir kısmı maymun, domuz, kertenkele, ayı, akrep, fil, köpek, eşekarası, kirpi, papağan, fare, gergedan gelincik, saksagan, örümcek ve yarasaya dönüşmüşlerdir. Bu konuda Peygamberimizden (salavatullahialehyhiveâlihi) birçok haber rivayet edilir. Şîa da imamlarından (salavatullahialehyhim) birçok haberler rivayet ederler. Fakat bu konudaki te'vil bütün bu hayvan sınıflarını mesh kabul eden, dönüştüğünü ileri süren tenasüh sınıflarından farklıdır. Bu konuda birçok görüş ileri sürülmüştür.

---

²⁴⁴ *En'am, 6/38*

²⁴⁵ *Maide, 5/78*

2.7. Ric‘at Sahipleri

Ric‘atı, Keysaniyye'den bir topluluk ileri sürer. Bunlar ric‘at görüşünü ilk ortaya atanlardır. Bunlar da Emîr-ül Mü'min'inin ric‘atını yani tekrar döneceğini ileri süren Sebeiler'e dayanırlar. Sonra bu görüş Keysaniyye'den ve diğerlerinden yani ric‘at'ın imamlarda durduğunu söyleyen diğer fırkalarına da yayıldı. Ve bunlar kendi seleflerinden birçok haberler rivayet ederler. Ve şairleri de bu konuda şiirler söylemişlerdir. Ric‘atı ileri süren şair Seyyid de şöyle diyor:

"İsmâil ki kendi görüşünü iddia eder şüphesiz,
Bu öyle bir görüş ki Âl'in dışındadır.
Allah öyle kişiler gönderir ki şüphesiz
Onların başı yarılmıştır.
Bunlar ve İsmâil dünyaya gönderilmiştir.
O kendi görüşüyle dağlardan gelir.
Allah'ın işlerinin en küçüğü de büyüktür.
Meâric dereceler ve Celâl sahibi Allah yücedir.
Bizim ümmetimiz Mûsâ'nın dini üzeredir.
Aynen ayakkabının bir tekinin, diğerine uyması gibi."

Şair bu şiiriyle: Efendimizin ayakkabının bir tekinin diğerine benzemesi, okun oka benzemesi ifadesini çağrıştırmasını kastediyor. Memture de Kati'yye de bu görüşü ileri sürer. Hatta Kati'yye, Ca'fer b. Muhammed'in "Kim bizim Mut'amıza uymaz ve rec'atımıza inanmazsa bizden değildir" dediğini rivayet ederek bu konudaki görüşlerinde daha da aşırıya giderler.

Bu konuda Kur'an'dan bazı ayetleri delil olarak sunarlar ki bunlardan biri şudur: "*Ey rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin*"²⁴⁶ Bu konuda birçok haberler rivayet ederler. Yine delil olarak peygamberimizin şöyle dediğini rivayet ederler: Benî İsrâil'de olan şey, ümmetimde de olacaktır. Tıpkı ayakkabının tekinin diğerine tıpatıp uyması gibi. Şüphesiz Cenab-ı Hak Benî İsrâil'de bazı kavimleri öldükten sonra diriltmiştir. Mûsâ'nın kavmi gibi ki onlar baygın düştüler. Hiskil kavmi gibi ki Cenab-ı Hak "*Sayınca binleri buldukları halde ölüm korkusuyla*

---

²⁴⁶ Mü'min, 40/11

yurtlarından çıkanları görmedin mi? Bunun üzerine Allah onlara "ölün!" dedi. Sonra kendilerine hayat verdi."²⁴⁷

Bunlar Ashâb-ı Kehf'in kıssasını delil olarak ileri sürerler ki orada şöyle diyor: " Böylece biz, birbirlerine sorsunlar diye onları uyandırdık"²⁴⁸ Üzeyir (as) kıssası da onun hakkında Cenab-ı Allah yüz sene süresince onu öldürdü, sonra onu tekrar diriltti. Ve derler ki: Allah diğer ümmetlerde nasıl bazı kişileri dirilttiyse bu ümmette de dirilmesi gerekir. Şüphesiz Cenab-ı Hak bu ümmetten müminler için, bütün ümmetleri diriltecektir. Hatta geçen peygamberleri de (salavatüllaahualeyhim) görevli kişi ortaya çıktığı gün diriltir ki ona yardım etsinler ve onun düşmanlarından intikam alsınlar. Ondan sonra onlar ölürler ve kıyamet günü tekrar diriltirler. İşte ricat konusundaki görüşlerinin temeli budur. Bu konuda başka rivayetleri ve delilleri de vardır.

Bunları söylemek kitabın hacmini büyütür. Biz bu konu ve bu konunun reddi ile ilgili delilleri ile birlikte bir kitap hazırladık. Bu konudaki bilgilere ulaşmak isteyenler o kitaba bakabilirler.²⁴⁹

Rec'atın manası bir sefer dönmektir. رجعت olsa yani "ر" harfinin fethasıyla okunsa fiilimsi olur yani o ismü-l fiildir.

رجع رجعة , ركب ركبة واحدة , و هو حسن الركبة والجلسة من الركوب و الجلوس denildiğinde ركوب ve جلوس (binme ve oturmadan) türemiştir. Talakta ric'at ise dönüş yapmak tekrar önceki hale dönmektir. Filan ric'ate maliktir yani tekrar hanımına dönebilir. رجعتها رجعة و denildiğinde karısına kesin bir şekilde döndü demektir. Nasıl ki زني ve رشد denildiği gibi.

İşte şu ana kadar bahsettiğimiz bütün bunlar İslâm'daki fırkaların isimleridir. Onların görüşlerini uzun uzadıya anlatmadık. Ve kitabımızın da ana teması bu değildi. Sadece onların isimlerini ve bu isimleri almalarının gerekçesini zikretmek istedik. Bu şekilde bu kitabın bir çerçevesi olsun. İsimlerini zikrettiğimiz bu fırkalar gibi, görüşlerini savunacak müntesipleri kalmayan çok fırkalar vardır. Kendi

²⁴⁷ Bakara, 2/243

²⁴⁸ Kehf, 18/19

²⁴⁹ Ebû Hâtim er-Râzî bu konudaki görüşler ve karşıt görüşler ile ilgili bir kitap yazmış olduğunu belirterek konuyla ilgili daha fazla bilgi edinmek isteyenleri, yazmış olduğunu belirttiği bu kitaba yönlendirmiştir. Müellif bahsettiği bu kitapla ilgili başka herhangi bir bilgi vermemiş olmakla beraber bu kitabın adını da burada zikretmemiştir. Ancak müellif kitabın ismini zikretmemiş olsa da bu kitabın, çalışmamızın başında Ebû Hâtim er-Râzî'nin eserleri ile ilgili bilgi verdiğimiz bölümde zikrettiğimiz ve günümüze kadar ulaşmamış olan er-Rec'a adlı kitabı olduğunu düşünüyoruz.

ekollerini devam ettiren topluluklar bulunmakla birlikte meşhur lakapları veya isimleri olmayan birçok fırka da sonradan türemiştir.

Allah'tan bizi razı olduğu hususlara muvaffak kılmasını, içinde ayrılığın, ihtilafın olmadığı cemaate kabul buyurmasını ve dosdoğru dinine sarılarak bizi rahmetiyle fitneden korumasını niyaz ederiz.

SONUÇ

Ebu Hatim er-Razi'nin (ö. 322/933-34) *Kitabü'z-Zine* isimli eserinin tercüme ve muhteva analizi ile bu çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Ebû Hâtim er-Râzî Şîa'nın üç ana kolundan İslamiliyye'nin ya da bir diğer yaygın adıyla Bâtiniyye'nin Rey'de, Deylem'de, Kahire'de ve başka bölgelerde önemli görevler icra etmiş önde gelen dâîilerinden biridir. Muhtemelen İsmâîliliğin gizlilik politikasının neticesi olarak hayatı hakkında detaylı bilgiye sahip olmadığımız Ebu Hatim er-Râzî Batıniyye'nin Yeni Eflatuncu temelde kurumsallaşma sürecine eserleriyle katkıda bulunmuş âlimlerden biridir.

Kitabü'z-Zine ise araştırmacıların da haklı olarak dikkat çektikleri üzere yaygın olarak bilinen reddiye ve makalat eserlerinin tasnif-telif formatından tamamen farklı bir eserdir. Eserde bir yandan bidat, bir yandan sünnet, Ehl-i hadis, Ehl-i Re'y gibi kavramlar diğer taraftan ise bilinen ana mezhepler ve onların alt kolları ansiklopedik eser formatında ele alınmaktadır.

Çalışmamızda tercüme yanında metinde geçen ayet ve hadislerin referansları tespit edilmiştir. Bunun yanında ele alınan mezheplerin diğer Mezhepler Tarihi literatürü ile mukayesesi yapılmaya çalışılmıştır. Metinde eseri tahkik eden kişinin özellikle mezhep isimlendirmeleri ile ilgili yanlış okumaları tespit edilmiş ve doğrusuna işaret edilmiştir.

Belirttiğimiz gibi Ebû Hâtim er-Râzî'nin alanında yetkin bir dilbilimci olması dolayısı ile mezheplerin tanımlarını yaparken Mezhepler Tarihinin diğer eserlerinden farklı bir yaklaşım sergileyerek bir isimlendirmeye gittiği görülmektedir. Bu isimlendirmelerde kullandığı yöntemler *Kitabu'z-Zine*'nin literatürdeki diğer eserlerden farklı oluşuyla önem arz etmektedir.

Çalışmamızda ulaştığımız tespitlerin en önemlilerinden biri Ebu hatim er-razinin 73 fırka hadisine yaklaşımının son derece özgün olduğudur. Zira Sünnî ve Şii literatür incelendiğinde, söz konusu hadis Sünnîlerin kendi bakış açılarını meşrulaştırmak için naslardan getirdikleri bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dolayısıyla Sünnî mezhepler tarihçileri bu hadisten hareketle diğer mezhepleri tasnif etmiş ve Ehl-i bidat ilan etmişlerdir. Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitabü'z-Zine*'sinde ise şaşırtıcı bir şekilde bu hadis Bâtuniyye'ye işaret eder mahiyette yorumlanmıştır. Buradan hareketle tezimizde genişçe ele aldığımız üzere

Ebu Hatim er-Razi'nin Sünnî olup olmadığı sorusunu gündeme getiren hatta onun Sünnî olduğunu ifade eden araştırmacılar dahi olmuştur.

Kitabü'z-Zine'de diğer mezheplere yaklaşımın benzer Mezhepler Tarihi literatürü ile karşılaştırıldığında makul olduğu söylenebilir. Müellifin bir dilci olmasından da kaynaklanan saiklerle herhangi bir mezhebi ele alırken mezhep ismi ile ilgili detaylı kavram analizi yaptığı görülmektedir. Ayrıca müellifin ele aldığı mezhep aleyhinde rivayet edilen hadislere de genişçe yer verdiği görülmektedir.

Kanaatimiz odur ki; İslam Mezhepler Tarihi geleneğinde çok da yaygın olmayan bir usul olan ansiklopedik tarzda yazılan *Kitabü'z-Zine*'nin önemini daha iyi anlaşılabilmesi için bundan sonraki çalışmalarda gerek Şî gerekse Sünnî literatürdeki diğer eserlerle *Kitabu'z-Zîne* arasında karşılaştırmalar yapılmalıdır. Bu tür çalışmaların hem kitabın önemini hem de yararlandığı kaynakları ortaya koyacağı aşikardır.

KAYNAKÇA

- Askalanî, Ahmet b. Ali b. Hacer el-. *Lisânu'l-mîzân*. Thk. Selman Abdülfettah Ebu Gudde. Beyrut: Mektebu'l- Matbuati'l-İslâmiyye, 2002.
- Avcu, Ali. "İsmâiliyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları". *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar Ve Özellikleri*. Ed. Halil İbrahim Bulut. 163-192. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Avcu, Ali. "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (10 Kasım 2014): 199-246.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir. *El-Fark Beyne'l-Firak Ve Beyânü'l-firkati'n- Nâciye Minhum*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- Bikâ'î, Ebû'l-Hasen Burhânuddîn İbrâhîm b. Omer b. Hasen el-. *Nazmu'd-Durer Fî Tenâsubi'l-Âyâti Ve's-Suver*. 22 Cilt. Kahire, ty.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte Der Arabischen Litteratur (tarihi'l-Edebi'l-Arabî)*. Trc. Ya'kub Bekir es-Seyyid Abdülhalim. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmeli'l-Kitâb, 1993.
- Bulut, Halil İbrahim. *Dünden Bugüne Siyasî-İtikâdi İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 1*. 1. Bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 379-380. İstanbul: TDV Yayınları, t.y.
- Demir, Mustafa. "Hadis İlimleri Açısından Hattâbî'nin Garîbü'l-Hadis Adlı Eserinin Değerlendirmesi". *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi* 16/2 (01 Ocak 2016): 251-274.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2008.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Ankara, 1991.
- Gömbeyaz, Kadir. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (13 Mayıs 2014): 147-160.
- Gömbeyaz, Kadir. "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları". *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. Ed. Halil İbrahim Bulut. 339-350. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Hollenberg, David. "Accounts of the Formation of Pre-Islamic Scriptures in Fatimid Sources". *The Ismaili Thread*. Londra: The Institute of Ismaili Studies, 2016.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *El-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*. Trc. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, t.y.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye Fî Nakzi Kelâmi's-Siya' Ve'l-Kaderiyye*. Thk. Muhammed Reşad Sâlim. yy, 1986.

- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İnal, İbrahim Hakkı. "Batıda Mezhepler Tarihi Metodolojisi Çalışmaları: Keith Lewinstein Örneği". *Usûl İslam Araştırmaları* 11/11 (01 Haziran 2009): 55-70.
- İrakî, Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-İraki el-Hanefî. *El-Fıraku'l- Müfterika Beyne Ehli'z-Zeyg ve'z-Zendaka*. Thk. Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961.
- KādîAbdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Fadlu'l-I'tizâl Ve't-Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Tunus, 1974.
- Kandemir, M. Yaşar. "Garîbü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, t.y.
- Kara, Osman. "Ferâhî'nin Müfredâtü'l-Kur'ân'ı Ve Garîbu'l-Kur'ân Ilmindeki Yeri". *Gümüshane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (13 Ocak 2016): 189-216.
- Kaya, Mahmut. "Ebû Bekir er-Razî ile Ebû Hatim er-Razî Arasında Geçen Tartışma". *İslam Tetkikleri Dergisi* 9 (2010): 51-76.
- Keleş, Ahmet. "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi* 5/3 (01 Ocak 2005): 25-46.
- Kılıç, Hulusi. "İştikâk". *İştikâk*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- "Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'arabiyye". *el-Ğülüvv ve'l-Fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadârati'l-İslâmiyye*. Bağdat: Dârü'l-Vasit, 1998.
- Komasyon. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kubat, Mehmet. "73 Fırka Hadisini Yeniden Düşünmek". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2012): 9-45.
- Kutlu, Sönmez. "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 1*. 1. Bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.
- Madelung, Wilferd - Tan, Çev Muzaffer. "İsmâîlîlik Eski ve Yeni Davet". *Dinî Araştırmalar* 9/25 (11 Kasım 2015): 281-294.
- Meşkur, Muhammed Cevad. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. Trc. Mhmet Mahfuz Söylemez - Mehmet Ümit - Cemil Hakyemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 211M.S.
- Nizâmülmülk. *Siyasetnâme*. Trc. Mehmet Şerif Çavdaroğlu. İstanbul, 1954.
- Onat, Hasan. *Ethem Ruhi Fığlalı'ya Armağan*. Ankara: Vadi Yayınları, 2002.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, t.y.
- Özer, Zülkif. *Ebû Hâtim er-Râzî'ye Göre Hz. Muhammed'in Peygamberlik Delilleri*. Sakarya Üniversitesi, 2015.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Râfî'î, Ebü'l-Kâsım Abdulkerîm b. Muhammed b. Abdulkerîm el-Kazvînî er-. *Et-Tedvîn Fî 'ahbâri Kazvîn*. Thk. Azîzullâh el-Atârdî. 4 Cilt. 1987.
- Râzî, Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî. *Kitâbu'z-Zîne Fî'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye*. Thk. Hüseyin b. Feydullah el-Hemedânî el-Yaburî el-Harazî Hemedânî. 1. Bs. Sana: Yemen Araştırma Merkezi, 1994.

- Sâmerrâî, Abdullah Sellûm es-. *el-Ğulüvv ve'l-Fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*. Bağdat: Dârü'l-Vasit, 1988.
- Sarikaya, Muammer. "Araplarda Fonetik Ilminin Doğuşu". *Bilimname* 2004/1 (06 Ağustos 2014).
- Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celâlu'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî es-. *El-İtkân Fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. yy, 1974.
- Süleyman, Akkuş - Zülkif, Özer. "Ebû Hâtîm er-Râzî'ye Göre Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Delâleti". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/32 (2015).
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *El-Milel ve'n-Nihal*. 8. Bs. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2001.
- Taşköprizâde Kemâleddin Efendi. *Mevzûâtü'l-Ulûm*. 2 Cilt. t.y.
- Temizer, Aydın. "İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz - Garîbu'l-Kur'ân Örneği-". *ilahiyat*. 1 (31 Aralık 2018): 37-50.
- Teyfur, Mansur. *Ebû Hâtîm er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri Ve Önemi*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Teyfurov, Mansur. "Ebû Hâtîm Ahmed B. Hamdân er-Râzî, Kitâbu'z-Zîne Fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2015): 155-163.
- Türkoğlu, İbrahim. "Ebû Hatim Ahmed B. Hamdân er-Râzî Ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri". *Beü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015): 157-180.
- Watt, W. Montgomery - İnal, İbrahim Hakkı. "İslam Mezheplerinin Gelişiminin İncelenmesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (01 Haziran 2008): 161-173.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebû Hâtîm er-Râzî, Ahmed B. Hamdân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 148-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yeşildal, Hamza. *Ebû Hâtîm Ahmed B. Hamdân er-Râzî'nin Kitabu'z-Zîne Adlı Eseri Ve Şiî Makâlât Geleneğindeki Yeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

EKLER

Ek 1: Kitabuz-Zîne'nin orijinal nüshasının bir fotoğrafı

